THE

ŚĀṄKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOL. I.

TEXT OF THE SŪTRA, CRITICAL NOTES, INDICES.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED BY G. H. ROUSE, BAPTIST MISSION PRESS.

1888.

TO

DR. REINHOLD ROST

PRINCIPAL LIBRARIAN OF THE INDIA OFFICE

THIS VOLUME IS INSCRIBED

AS A TOKEN

OF SINCERE RESPECT AND GRATITUDE.

CONTENTS.

PREFACE.

1.

THE S'āṉkhāyana S'rauta Sūtra is one of the two great Sūtra works thus far known which treat of the duties of the Hotar and his assistants at the celebration of the so-called S'rauta or Vaitānika sacrifices, beginning with the Darśa-pūrṇa-māsa Iṣṭi and ending with the complicated Sattras or 'sacrificial sessions.'

The text of this work I now lay before my colleagues. And, inasmuch as the progress of our common studies depends in great measure upon the facility with which the original sources of our knowledge of ancient India may be consulted, I have added to the text a series of indexes, hoping that they will answer all demands that can reasonably be made upon an editor and will prove of much value as tools and material for further investigation.

Years ago, Professor Weber* advanced the opinion that the home of the S'āṉkhāyanas was in the western regions of India. His view was confirmed and our knowledge of the matter made precise by Professor Bühler, to whose eminent scholarship Sanskrit philology is greatly indebted, in the preface to his translation of the Āpastamba Dharma Sūtra.† From a passage of the Mahārṇava concerning the geographical distribution of the Vedas and the Vedic schools, he quotes the following couplet:

उत्तरे गुर्जरे देशे बह्वृचः परिकीर्तिताः ।
कौषीतकि ब्राह्मणं च शाखा शाङ्खायनी स्थिता ॥

* Indische Litteraturgeschichte, ed. 2, p. 59.

† Sacred Books of the East, vol. ii, p. xxxi.

The territory occupied by the S'āṉkhāyana Caraṇa is thus exactly designated as Northern Guzerat.

It is a well-known fact that the S'āṉkhāyanas and Kauṣītakins stood in very close relations. Upon this point, I can add nothing of value to what has already been said by Professor Weber, Professor Lindner,* and others. Nor will I attempt in this place to determine more precisely the relation of the Kauṣītaki Brāhmaṇa to the S'āṉkhāyana S'rauta Sūtra. I will merely remark that the name of S'āṉkhāyana is found neither in the text of the S'rauta Sūtra nor in that of the Brāhmaṇa; while that of Kauṣītaki, among others, occurs as a standard authority several times in both texts. The attribution implied in the printed title rests only upon the testimony of the colophons of the several Adhyāya's: but we are not called upon to disregard these statements: surely, their unanimity is no small warrant for the antiquity and trustworthiness of the tradition which they represent.

The study of the S'āṉkhāyana S'rauta Sūtra in later times seems to have been much neglected, or, at least, to have been limited to a very small number of adherents of the school. To this opinion I was led in the first instance by the apparently extreme rarity of complete manuscripts of Ānartīya's commentary† to the Sūtra. My opinion was afterwards

* Introduction to Das Kauṣītaki Brāhmaṇa, herausgegeben und übersetrt von B. Lindner, I Teil. Text. Jena, 1887. Professor Oldenberg (Sacred Books of the East. xxix, p. 1-2) thinks that "Suyajña" has been the proper name of our author. This is also the opinion of Ānartīya (I, 2, 18; pag. 15 of vol. ii).

† The few copies of this work of Ānartīya, the son of Varadatta, to which I have had access, were described by me several years ago in fascicle iii, p. 289, of the present volume. Since that time, by the generosity of His Highness the Mahārāja of Ulwar and by the liberality of the Government of India, I have been allowed to use a manuscript belonging to the Royal Library of Ulwar, a modern copy in comparatively good condition, and the

confirmed by the S'loka found at the end of Adhyāyas IX and X,

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।
अक्षरं तद्दासशर्मा मुञ्जस्तनुरकल्पयत् ॥

which gives us plain and direct evidence of the faulty preservation of the Bhāṣya. To the same conclusion points the further fact that Trikāṇḍamaṇḍana, who lived one or two hundred years before Hemādri,* mentions the Sūtras of Āpastamba, Ās'valāyana, Upavarṣa, Kātyāyana, and others, but ignores wholly that of S'āṇkhāyana or Kauṣītaki. And, once more, Vāñches'vara Sudhī, in the preface to his commentary on the Hiraṇyakeś in S'rauta Sūtra,† written S'āke 1738,‡ enumerates as his models the most celebrated Sūtrakāras along with their commentators, for example, Baudhāyana with Bhavasvāmin, Āpastamba with Dhūrta, Ās'valāyana with Devasvāmin, Kātyāyana with Karka, and others; but he nowhere mentions S'āṇkhāyana, and still less, of course, any commentator on the latter's works.

Whatever the reason for this presumably insignificant and inferior position of the S'āṇkhāyanins of later times, there can be little doubt that their school may fairly claim an antiquity as great as that of any other Caraṇa. As Professor Weber has already observed,§ some parts of their

most complete of all. But even this manuscript, like the others, omits to comment upon the passage XIV, 51, 3 (or 6) to 52, 3.

I regret that the manuscript, "India Office, No. 589," did not come to my notice until after I wrote my account of the manuscripts of the commentary. It had been registered under a title for which it did not occur to me to search at the time, and so was overlooked. It will be duly utilized in the following volumes. See the new Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office, Part I, No. 261.

* See R. G. Bhandarkar, Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the year 1883-84, Bombay, 1887, pp. 27-8.

† India Office, Burnell Collection, No. 386.

‡ वस्वग्न्यद्रिक्षिति०

§ Indische Litteraturgeschichte, ed. 2, p. 59.

Sūtra are strikingly similar, in style and general character, to the Brāhmaṇas—a fact which speaks strongly in favour of S'āṉkhāyana's work being anterior to that of Ās'valāyana. Important also is the fact that it embodies detailed prescriptions for the performance of human sacrifices. These sacrifices probably belonged to a very remote age, and had already begun to pass into desuetude during the period of the composition of the Vedic hymns. One of these prescriptions gives us an interesting clue for the explanation of Ṛigveda X, 18, 8, and incidentally also an argument in favour of our assuming an early date for S'āṉkhāyana—see below.

In this connection, it may be added that the history of the Māitrāyaṇīyā S'ākhā, which has been so well elucidated by Dr. von Schröder, shows that oblivion sometimes befalls the very works that have an especial claim upon our interest.

2.

The principles of sound criticism have been applied to the texts of Vedic hymns and have disproved the beliefs long current concerning the integrity of those texts. As applied to the products of the Sūtra period, the same principles appear to be leading to results similar, but even more far-reaching.

I have already* pointed out that most of the S'rauta Sūtras bear a strong family likeness and differ from each other only in matters of comparatively small importance. From this one might be tempted to infer that they were handed down by a tradition the integrity of which was unaffected by the usual fate of all ancient literary compositions. I think it can be shown, however, that such was not the case, and that the original manuals of the ancient Sūtrakāras became gradually enlarged by various additions and modifications due partly to the mutual influence of the

* In the introduction to my "New and Full Moon Sacrifice" Jena, 1880.

different schools and partly to the natural developement of the ritual. Indeed, Ānartīya himself, the commentator to S'āṉkhāyana, occasionally observes that this or that rule has been borrowed from the work of another S'ākhā.* Moreover, a passage from the supplement to the Gobhila-gṛihya-saṃgraha†

आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत्कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।
विशेषाः खलु सामान्या ये चोक्ता वेदवादिभिः ॥

states expressly that deficiencies in one Sūtra work are to be filled up by drawing upon some other.

This method of procedure has been evidently adopted by the adherents of the S'āṉkhāyana S'ākhā, and the fact may be illustrated by a good many actual instances to be found in their work. Let us take for example ii, 7, 1 ff. The rules read:

प्रथमास्तमिते जुहोति । १ । दृश्यमाने वा नक्षत्रे । २ । उपोदयं व्युषिते । ३ ।
उदिते वा । ४ । पुरस्तात्तु काले मनः कुर्वीत । ५ । तस्यापराधे प्रायश्चित्तम् । ६ ।

Here it will be noticed that the Sūtras are palpably lacking in homogeneity. Rules 2 and 4 leave it to the sacrificer to decide upon one of two permissible times. The restriction of rule 5 has plainly the appearance of being an afterthought; and still more is this the case with rule 6, which imposes an expiation upon such as adopt the alternatives permitted by rules 2 and 4.

Had the intent of the passage been this, that the sacrificer should exercise all due care to observe the time as fixed by rule 1 or rule 3, and that he should be permitted to choose another time only in case he had neglected both the main alternatives or had been prevented from observing

* शाखान्तरात्.

† Gobhilīya Gṛihya Sūtra, ed. by Candrakānta Tarkālaṃkāra, Bibl. Ind., p. 880. Bloomfield, ed. and transl. of the Gobhilagṛihya-saṃgraha-paris'iṣṭa, Zeitschrift der deutschen Morgenlændischen Gesellschaft, xxxv, 548, 585.

Sūtra are strikingly similar, in style and general character, to the Brāhmaṇas—a fact which speaks strongly in favour of S'āṉkhāyana's work being anterior to that of Ās'valāyana. Important also is the fact that it embodies detailed prescriptions for the performance of human sacrifices. These sacrifices probably belonged to a very remote age, and had already begun to pass into desuetude during the period of the composition of the Vedic hymns. One of these prescriptions gives us an interesting clue for the explanation of Ṛigveda X, 18, 8, and incidentally also an argument in favour of our assuming an early date for S'āṉkhāyana—see below.

In this connection, it may be added that the history of the Māitrāyaṇīyā S'ākhā, which has been so well elucidated by Dr. von Schröder, shows that oblivion sometimes befalls the very works that have an especial claim upon our interest.

2.

The principles of sound criticism have been applied to the texts of Vedic hymns and have disproved the beliefs long current concerning the integrity of those texts. As applied to the products of the Sūtra period, the same principles appear to be leading to results similar, but even more far-reaching.

I have already* pointed out that most of the S'rauta Sūtras bear a strong family likeness and differ from each other only in matters of comparatively small importance. From this one might be tempted to infer that they were handed down by a tradition the integrity of which was unaffected by the usual fate of all ancient literary compositions. I think it can be shown, however, that such was not the case, and that the original manuals of the ancient Sūtrakāras became gradually enlarged by various additions and modifications due partly to the mutual influence of the

* In the introduction to my "New and Full Moon Sacrifice" Jena, 1880.

different schools and partly to the natural developement of the ritual. Indeed, Ānartīya himself, the commentator to S'āṅkhāyana, occasionally observes that this or that rule has been borrowed from the work of another S'ākhā.* Moreover, a passage from the supplement to the Gobhila-gṛihya-saṃgraha†

आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत्कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।
विशेषाः खलु सामान्या ये चोक्ता वेदवादिभिः ॥

states expressly that deficiencies in one Sūtra work are to be filled up by drawing upon some other.

This method of procedure has been evidently adopted by the adherents of the S'āṅkhāyana S'ākhā, and the fact may be illustrated by a good many actual instances to be found in their work. Let us take for example ii, 7, 1 ff. The rules read:

प्रथमास्तमिते जुहोति । १ । दृश्यमाने वा नक्षत्रे । २ । उपोदयं व्युषिते । ३ । उदिते वा । ४ । पुरस्तात्तु काले मनः कुर्वीत । ५ । तस्यापराधे प्रायश्चित्तम् । ६ ।

Here it will be noticed that the Sūtras are palpably lacking in homogeneity. Rules 2 and 4 leave it to the sacrificer to decide upon one of two permissible times. The restriction of rule 5 has plainly the appearance of being an afterthought; and still more is this the case with rule 6, which imposes an expiation upon such as adopt the alternatives permitted by rules 2 and 4.

Had the intent of the passage been this, that the sacrificer should exercise all due care to observe the time as fixed by rule 1 or rule 3, and that he should be permitted to choose another time only in case he had neglected both the main alternatives or had been prevented from observing

* शाखान्तरात्.

† Gobhilīya Gṛihya Sūtra, ed. by Candrakānta Tarkālaṃkāra, Bibl. Ind., p. 880. Bloomfield, ed. and transl. of the Gobhilagṛihya-saṃgraha-paris'iṣṭa, Zeitschrift der deutschen Morgenlændischen Gesellschaft, xxxv, 548, 585.

them, we should then have expected the wording of the passage to run about as follows:

प्रथमास्तमिते जुहोति । १ । उपोदयं व्युषिते । २ । तस्मिन्काले मनः कुर्वीत । ३ । तस्यापराधे प्रायश्चित्तं कृत्वा दृश्यमाने नक्षत्रे । ४ । उदिते । ५ ।

The inconsistency and awkwardness of the traditional text can be accounted for, in my opinion, only by assuming that we have before us a conglomeration of various doctrines originating in the varying opinions and practices of several successive teachers and jumbled together here by the last redactor of the text without regard to their historical succession and to their intrinsic compatibility. The original prescriptions respecting the time of beginning the sacrifice were closely limited; in the long run, strict conformity with them must often have been a great inconvenience. The limits were therefore extended in accordance with the laxer practices of other Gurus. Later and more severe Yājñikas disapproved of such an innovation, and enforced its rejection by demanding an expiation for offences committed in obedience to the rules of less rigorous authorities.

My opinion is confirmed by the commentary, which explains the Sūtras in question in the following way:

1. प्रथमास्तमिते ऽस्तमितमात्रे इत्यर्थः । सायमस्तमिते पुरा तमसस्तस्मिन्काले जुहुयादिति श्रुतेः ।

2. वाशब्दो विकल्पार्थः । ग्रहवर्जमेकद्विनक्षत्रोद्भेदकाले जुहुयात् । एवमपि शाखान्तरात् ।

3. प्रातस्तनो होमकालः । उपोदयमुदयसमीपे विगतायामुषसि । प्रातः पुरोदयादपहते तमसि तस्मिन्काले जुहुयादिति श्रुतेः ।*

* It is interesting to observe that the Aitareya Brāhmaṇa, at V, 29, 1 ff., rejects in strong terms the very practice here particularly recommended, and winds up by quoting the Yajñagāthā given below. Thus, स यो ऽनुदिते जुहोति यथा कुमाराय वा वत्साय वाजाताय स्तनं प्रतिदध्यात्तादृक् तत्। अथ य उदिते जुहोति यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रतिदध्यात्तादृक् तत् etc.

4. वाशब्दो विकल्पार्थः। प्रथम इति वर्तते। प्रथमोदिते आदित्ये जुहुयादेवमपि शाखान्तरे श्रुतत्वात्।*

5. पुरस्ताद्यो ऽभिहितः कालः प्रथमास्तमिते प्रातरुपोदयं व्युषिते तत्रैव मनः कुर्यात्। इतरौ तु कालौ पश्चादभिहितौ। दृश्यमाने वा नक्षत्रे उदिते वेति तौ मनस्यपि नारोपयेत्। ननु प्रतिषिद्धयोः किमर्थमुपदेशः। ज्ञापनार्थः। यत्र स्वश्रुतिरस्ति तत्र शाखान्तरं विद्यमानमपि नादर्तव्यम्।†

6. अत एव प्रथमास्तमितानुदितयोर्होतव्यं येन तस्यापराधे प्रायश्चित्तं श्रुत्यन्तरे पठ्यते

The above example may suffice to illustrate the composite character of our text; but other and similar examples may easily be found. All together, they naturally suggest the historical problem of discriminating between the different elements that make up the text—between the rules which properly belong to the school of the text in question and those which have been borrowed from the dicta of other schools and teachers. At present, the problem cannot well be solved. All extant Sūtra-works must first be published in good editions and the comparative study of their contents thereby facilitated.‡ But to give even now an idea of the way in which I think that the results of these critical studies ought to be presented in print, I subjoin a typical example. Here the original S'āṉkhāyana rules are printed in letters of large size, and the Vārttikas thereto in letters of smaller size. Thus

---

प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रम्।
दिवा कीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्॥

* It would appear from the foregoing note that this Sūtra, number 4, is taken from the Aitareyins or from a school nearly related to them.

† The commentator is evidently at a loss to know how to deal with this incongruity. The difficulty has struck him; but the true solution of it lay of course far beyond his horizon.

‡ This comparison will yield some interesting results. For an example I

प्रथमास्तमिते जुहोति । १ ।

दृश्यमाने वा नक्षत्रे । १ ।

उपोदयं व्युषिते । २ ।

उदिते वा । १ ।
पुरस्तात्तु काले मनः कुर्वीत । २ ।
तस्यापराधे प्रायश्चित्तम् । ३ ।

The work of S'āṉkhāyana, and those of the other Sūtrakāras, can claim, therefore, only a very low rank as literary compositions. Nevertheless, they deserve our serious attention, because they constitute, along with the Brāhmaṇas, the principal material for our researches into the religious antiquities of the Vedic age. The varied information which they contain will prove useful for elucidating many passages of the Saṃhitās that are still involved in obscurity. I have already shown* that two important passages in the Ṛigveda, namely, X, 18, 8 and X, 85, 21 and 22, can be satisfactorily explained only by referring them to an old usage connected with the human sacrifice and alluded to by S'āṉkhāyana at S'r. Sūtra XVI, 13, 7 and 13. The usual understanding of the first-mentioned stanza as a summons to the wife of the deceased to leave her husband's corpse and return to her place among the survivors is incompatible with a strict philological interpretation; though this application or rather misapplication probably dates back to very old times. In like manner, the difficulties of Ṛigveda V, 2, 1 to 6 can be solved only with the help of a knowledge of the ritual.† It must be borne in mind that the Ṛigveda and the Atharvaveda are for the most part prayer-books, and that these

may here refer to the almost literal agreement between S'āṉkh. S'r. S. XIII, 13, 1 and Pañcaviṃs'a Brāhm. IX, 3, 1.

* In an article published in the Journal of the German Oriental Society, vol. XL, p. 708 ff.

† Compare my article in the Journal just mentioned, vol. XXXIII, p. 248 ff.

prayers were but links in a long chain of more or less developed ceremonies. Herein, therefore, I agree fully with Professor Bloomfield, who, in his excellent studies on the Atharvaveda,* advocates the same opinion.

Moreover, the horse-sacrifice or Aśvamedha is described in detail by S'āṅkhāyana, Āśvalāyana, and others; and their accounts give us a most interesting picture of a popular religious festival in ancient India. The later brahmanical system permitted only a very few of the laity to take part in solemn celebrations. Quite differently here in the Sūtra, the Aśvamedha is represented as a great national feast. The chosen victim was permitted to roam at large in full liberty for a whole year. Sons of noble families attended him and guarded him against all harm from neighbouring princes. All classes and ranks of subjects of the king who offered the sacrifice were present at the ceremonies. Old men and householders, young men and maidens were assembled and addressed by bards reciting old tales and accompanying them on the lute.†

In short, these dry Sūtras are not without their interesting features. And even from their most prosaic portions we may hope to win much material of value, not only for the solution of the exegetical difficulties of the Veda, but also for the enlargement of our knowledge of the Vedic religion and of Aryan antiquities.

3.

Respecting my method of arranging the Sūtras, and, in particular, of dividing them, a few words must be said. My divisions often disagree entirely with those of the commen-

* See his "seven hymns of the Atharvaveda," American Journal of Philology, vol. VII, p. 466 ff.; and also Journal of the Am. Oriental Society, vol. XIII.

† See my article "Nationale Opfer in AltIndien" in the *Festgruss an Bœhtlingk*, Stuttgart, 1888, p. 40 ff.

the text itself. In doubtful cases I have followed for the most part the divisions as given by the commentary. To meet any possible objections to this procedure which may be raised by some specially severe scholar, and to facilitate the study of the commentary published in the following volumes, I have indicated the Sūtracchedana of Anartīya by Arabic numerals placed over the lines.

In conclusion, I desire to express my sincere thanks to Mr. Chatfield, Director of Public Instruction in the Bombay Presidency, to the Chief Librarians of the Royal Libraries of Berlin and Munich, to Professors Max Müller and Thibaut, and to Dr. Rost, for the assistance which they have kindly given me in the work of procuring the manuscripts used for this edition; and especially to Dr. Rudolf Hoernle, whose ever ready help will be gratefully remembered by all who have had occasion to seek it.

ALFRED HILLEBRANDT.

BRESLAU,
June, 1888.

CORRIGENDA.

Page	3	line	21	read	अग्र्य	
,,	6	,,	7	,,	१६	
,,	7	,,	16	,,	तिलिम्पति। प्राङ्गाम्यूर्जे	
,,	18	,,	17	,,	जुकृत्पूर्णां	
,,	23	,,	9	separate	दा दा नो	
,,	24	,,	5	,,	ऽस्तु छत्वा	
,,	,,	,,	8	,,	वि वस०	
,,	32	,,	1	combine	पञ्चवर्षेषु	
,,	37	,,	13	read	अग्रेण	
,,	40	,,	11	,,	देवयड्भ्यः।	
,,	41	,,	21	,,	इत्येवमन्तं	
,,	49	,,	6	del.	ऽ before वा	
,,	50	,,	3	read	ब्रह्मे०	
,,	56	,,	19	,,	०ष्याधीयमाने instead of ०ष्या धीयमाने	
,,	61	,,	9	separate	त्वङ् नाभि०	
,,	67	,,	13	combine	पावीरवी	
,,	,,	,,	15	del.	रे in हविरेषेति	
,,	70	,,	6	read	नासंस्थिते	
,,	73	,,	9	,,	प्रस्थितान्भक्षयन्ति	
,,	77	,,	19	,,	इन्द्रे instead of इन्द्र	
,,	88	,,	13	combine	आपुरस्ता	
,,	90	,,	1	read	येन	
,,	99	,,	3	,,	१०	
,,	107	,,	7	,,	दिविस्पृशेति	
,,	108	,,	13	,,	इन्द्रस्य	
,,	109	,,	11	,,	२४	
,,	,,	,,	17	,,	विश्वासु हव्यो	
,,	112	,,	5	,,	चोदसेति	
,,	,,	,,	10	separate	सु मेषमिति	
,,	117	,,	17	read	तिष्ठन्ते instead of तिष्ठते	
,,	119	,,	22	,,	14 instead of 13.	
,,	132	,,	20	,,	२४	
,,	133	,,	14	,,	क्रियमाणेषु	
,,	137	,,	1	,,	विष्टत्तिप्रत्यये	
,,	,,	,,	18	combine	कन्याकल्याणी	

Page 140 line 2 read विद्य्यः
,, 142 ,, 6 read यियप्स्यमाना
,, ,, ,, 10 ,, यद्देवासो
,, 143 ,, 5 ,, न्यूङ्खेने०
,, 144 ,, 15 ,, यद्द्वितीय०
,, 147 ,, 6 ,, ०याक्कृतेन
,, 148 ,, 5 ,, प्रमीयेत[1] द०
,, 149 ,, 21 ,, उत्याय
,, 151 ,, 2 ,, चतुर्विंश०
,, ,, ,, 21 ,, खण्डशस्तु
,, 152 ,, 4 ,, ११
,, ,, ,, 20 ,, उद्भिद्वल०
,, 155 ,, 16 ,, २१
,, 158 ,, 6 ,, 9
,, 159 ,, 3 combine यथाष्टं
,, 160 ,, 12 read उद्भिद्वल०
,, 161 ,, 12 ,, यद्विश्व०
,, ,, ,, 17 ,, वलभिदा
,, 164 ,, 9 ,, विराजम्
,, 165 ,, 17 I propose to read विवद्दे ऽयाताम्
,, 167 ,, 14 read स्वाङ्ग०
,, 186 ,, 16 ,, ०ष्टपतीभ्यां
,, 205 ,, 13 combine अन्यत्राब्रह्मचर्यात्
,, 206 ,, 15 ,, ऽङ्गिरःसु सविं
,, 215 ,, 8 separate षट् स्तोमा०
,, 218 ,, 16 read स्वन्ध्या०
,, 223 ,, 22 ,, शंसिष्याम्य०
,, 221 ,, 14 write instead of the doubtful and probably incorrect reading the usual form संशंसेत् or शंसयेत् ।
,, 231 ,, 13 write इति च
,, 233 ,, 3 separate उप प्र०
,, 239 ,, 16 add Samvat 1524
,, 241 ,, 4 write (J) instead of (F)
,, 242 ,, 16 ,, त्रुटित०

शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्।

ओम्।

Preliminary remarks.

1. Extracts from the commentary will be given in a second volume, in case better manuscripts should become accessible to the editor.
2. The critical notes will be contained in the IIId fasc.
3. The numerals over the lines indicate the division of Sútras as given by Varadattasuta A'narttíya.

स्य च छन्दोमानस्योत्तमाद्व्यञ्जनात्स्थान ओकारः प्लुतस्त्रिमात्रः शुद्धः ।१९। मकारान्तो वा ।२०। तं प्रणव इत्याचक्षते† ।२१। अवसाने मकारान्तं सर्वैष्वृग्गणेषु सपुरोनुवाक्येषु ।२२। तेनार्धर्च-मुत्तरस्याः संधायावस्यति पादं वा तत्संततमित्याचक्षते ।२३। स

* or इत्याहतास् ।१०। लक्षणोद्देशः ।११। Comm: केषांचिल्लक्षणोद्देश इति सूत्रच्छेदः। तेषामप्ययमेवार्थः।

† Comm.: केचित्तु उत्तमस्य छन्दोमानस्येत्यत आरभ्य तं प्रणव इत्याचक्षत इत्येवमन्तमेकं सूत्रं प्रणवसंज्ञार्थं वर्णयन्ति।

सर्वेषामृग्गणानां धर्मा ये कर्मसंयोगेन चोद्यन्ते ।२४। विदूरेष्वपि कर्मस्वन्तरेण प्रथमां परिधानीयां च संतानार्थौ ऽर्धर्चेन काङ्क्षति ।२५। अर्धर्चन्यायास्त्वृचः ।२६। वचनादन्यत् ।२७। उच्चैर्न्यायस्त्वर्विदः ।२८। वचनादुपांशुता ।२९। संस्कारन्यायता च शब्दानाम् ।३०। ऐकस्वर्यं च ।३१। उच्चैस्तरां प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः ।३२। प्रणवाद्याज्योच्चैस्तराम् ।३३। उच्चैस्तरां वषट्कारः ।३४। समो वा ।३५। प्रणवो येयजामहो वषट्कारः संप्रैषाः प्रैषास्त्वोच्चैरुपांशु हविःषु ।३६। देवतानामधेयं चोपांशु निगमस्थानेषु ।३७। भूर्भुव इति पुरस्ताज्जपः ।३८। ये यजामहे वौषळोजः सहः सह ओजः स्वरित्युपरिष्टादिति चतुष्टयं सर्वासु याज्यासु ।३९। अनुयाजेषु तु येयजामहो नास्ति ।४०। अनुवषट्कारे च ।४१। प्लुतेन याज्यान्तेन वषट्कारस्य संधानम् ।४२। अप्लुतेन वा ।४३। तदुपांशुयाजे नास्ति ।४४। ॥१॥

प्लावयेदाकारमावाहनम् ।१। येयजामहः प्लुतादिः पुरस्ताद्याज्यानाम् ।२। चतुर्मात्रा याज्ञिकी प्लुतिः ।३। सन्ध्यक्षराणां तालुस्थाने आ३इकारीभवतः ।४। ओष्ठ्यस्थाने आ३उकारीभवतः ।५। अन्यानि प्रकृत्याक्षराणि ।६। एकारौकारौ च प्रगृह्यौ ।७। याज्यान्ते ।८। विसर्जनीयो रिफितो रेफमापद्यते ।९। लुप्यते ऽरिफितः ।१०। अनुस्वारं मकारः ।११। अन्यानि प्रकृत्या व्यञ्जनानि ।१२। औकारो वषट्कारे चतुर्मात्रः ।१३। षकाराच्चोत्तरो ऽकारः ।१४। प्रकृत्या वोभौ ।१५। पूर्वो वा प्रकृत्या ।१६। प्रकृत्याकार इति जातूकर्ण्यः ।१७। बार्हतराथन्तरं वषट् कुर्यात्पुरस्ताद्दीर्घमुपरिष्टा-

द्रूह्यम् ।१८। उपरिष्टाच्च येयजामहाद्देवतादेशनं सपुरोनुवाक्ये। १९। सप्रैषे तु न विद्यते।२०। जुहोतीत्युक्ते सर्पिः प्रतीयेत।२१। स्वाहाकारोऽन्ते होममन्त्राणाम् ।२२। समिदाधानमन्त्राणां च। २३। मन्त्रपृथक्त्वात्कर्मपृथक्त्वम् ।२४। इतिकरणस्य मन्त्रान्ते।२५। मन्त्रान्तेन करणेषु कर्मणः संनिपातनम्।२६। संप्रेषितो ऽन्वाह।२७। तथा यजति।२८। इत्येतत्सार्वयज्ञिकम्।२९।॥२॥

उपोष्य पौर्णमासेन हविषा यजते।१। तथामावास्येन।२। द्वे पौर्णमास्यौ।३। अमावास्ये च।४। यां पर्यस्तमयं पूर्ण उदियाद्यां चास्तमिते ते पौर्णमास्यौ।५। श्वो न द्रष्टेति यदहस्य न दृश्येत ते अमावास्ये।६। तत्रेज्यायां याथाकामी।७। इति पौर्णमास्यामित्यमावास्यायामित्युपदेशाद्व्यवतिष्ठन्ते।८। तत्संयुक्ताश्च शब्दाः।९। समानमन्यत्।१०। उभयत्राग्नेयः पुरोलाशः।११। अग्नीषोमीय उपांशुयाजः।१२। वैष्णवो वा।१३। अग्नीषोमीयस्य पुरोलाशः पौर्णमासे हविषि।१४। ऐन्द्राग्नो ऽसंनयतो द्वितीयो ऽमावास्यायाम् ।१५। ऐन्द्रं सांनाय्यं संनयतः।१६। माहेन्द्रं वा।१७। वैष्णवं त्वसंनयन्नुपांशुयाजम्।१८। ॥३॥

आमन्त्रितो होतान्तरेणोत्करं प्रणीताश्च प्रतिपद्य दक्षिणेन प्रपदेन बर्हिराक्रमणम् ।१। वेद्यन्तसंमिता पश्चात्पार्ष्णिः।२। विक्रम्य च स्थानम्।३। अग्नये समिध्यमानायेति संप्रेषितः।४। कं प्रपद्ये तं प्रपद्ये यत्ते प्रजापते शरणं छन्दस्तत्प्रपद्ये यावत्ते विष्णो वेद तावत्ते करिष्यामि देवेन सवित्रा प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि नमो ऽग्नये उपद्रष्ट्रे नमो वायव उपश्रोत्रे नम आदित्यायानुख्यात्रे जुष्टामद्य

देवेभ्यो वाचं वदिष्यामि शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यः स्वधावतीं पितृभ्यः प्रतिष्ठां विश्वस्मै भूताय प्रशास्त आत्मना प्रजया पशुभिः प्रजापतिं प्रपद्ये ऽभयं नो अस्तु प्राजापत्यमनुवक्ष्यामि वागार्त्विज्यं करिष्यति वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा ।५। त्रिर्हिंकृत्य ।६। प्र वो वाजा इत्युपसंधाय मध्यमया वाचा ।७। अग्न आ याहि वीतय ईळेन्य इति तृचौ ।८। अग्निं दूतं वृणीमह इत्येका ।९। समिध्यमानो अध्वर इत्येका ।१०। तिस्रः साप्तदश्ये ।११। तदन्यत्र सायनाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्याम् ।१२। समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे ।१३। अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेति प्रणवेन संधाय ।१४। अमुतो ऽर्वाञ्चि यजमानस्य त्रीण्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्य ।१५। षट् तु द्विगोत्रस्य ।१६। पुरोहितप्रवरेणाब्राह्मणस्य ।१७। मानवेति वा सर्वेषाम् ।१८। देवेद्धो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवन इत्यवसाय ।१९। प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवालित्यवसाय ।२०। आस्पात्रं जुहूर्देवानां चमसो देवपानो ऽराँ इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीत्यवसाय ।२१। व्यवस्यन्नावाहयति देवताः ।२२। ॥४॥

आवह देवान्यजमानाय ।१। अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याज्यभागौ ।२। अग्निमावहाग्नीषोमावावह विष्णुं वाग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमावह महेन्द्रं वा ।३। देवाँ आज्यपाँ आवह ।४। अग्निं होत्रायावह ।५। स्वं महिमानमावह ।६। आ च वह जातवेदः सुयजा च यजेत्यावाह्य ।७। उपविश्योर्ध्वजानुर्दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिमन्वारभ्य जपति ।८। अस्यै प्रतिष्ठायै मा च्छित्सि पृथिवि मातर्मा मा

हिंसीर्मा सोदोषीर्मधु मनिष्ये मधु वनिष्ये मधु जनिष्ये मधुमतीमद्य देवेभ्यो वाचं वदिष्यामि चारुं मनुष्येभ्य इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण पाप्मानं भ्रातृव्यमवबाध इति। सप्तदशेन वा।९। ॥५॥

मानुष इत्युक्तः।१। देव सवितरेतं त्वा वृणते सह पित्रा वैश्वानरेणेन्द्र पूषन्बृहस्पते प्र च वद प्र च यज वसूनां रातौ स्याम रुद्राणामोर्म्यायां स्वादित्या अदित्या अनेहसो

यदद्य होतृवूर्ये जिह्मं चक्षुः परापतात्।
अग्निष्टत्पुनराभराज्जातवेदा विचर्षणिरिति॥

प्रवृतो जपित्वा।२। उपोत्थायाध्वर्योर्दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिणमंसमन्वारभ्य जपति सव्येनाग्नीधो दक्षिणम्।

इन्द्रमन्वारभामहे होतृवूर्ये पुरोहितम्।
येनायन्नुत्तमं स्वर्देवा अङ्गिरसो दिवम्॥

षष्टिश्चाध्वर्यू नवतिश्च पाशा अन्तरा द्यावापृथिवी विवृत्ताः।
सिनन्ति पाकमधि धीर एमि स्योने मे द्यावापृथिवी उभे इमे॥

इति।३। षण्मोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्चेत्यवसृज्य।४। ऐन्द्रीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतमन्वावर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य।५। निरस्तः परावसुर्यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तेन सहेति होतृषदनात्कुर्ण्कं तृणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्य।६। अप उपस्पृश्य।७। अग्रुष्कमुदगग्रं निधाय।८। इदमहमर्वावसोः सदसि सीदामीत्युपविश्य।९। दक्षिणोत्तरिणमुपस्थं कृत्वा प्राञ्चौ पाणी प्रगृह्य जपति।१०। नमो द्यावापृथिवीभ्यां होतृभ्यां पूर्वसद्भ्यां विश्वकर्माणौ तनूपौ मे स्थस्तन्वं

मे पातं मा मा हिंसिष्टं मा मा संताप्समित्याहवनीयं प्रेक्ष्य गार्हपत्यं च ।११। उदकसंस्पर्शन्नाहैष वामाकाश इति ।१२। विश्वे देवाः शास्तन तदद्य वाचो नमो महद्भ्य इति जपित्वा ।१३। अग्निर्होता वेत्वग्निर्होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु ते यजमान देवतेत्यवसाय ।१४। यो ऽग्निं होतारमवृथा इत्युपांशु ।१५। घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व देवयुवं विश्ववारामीलामहै देवाँ ईलेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियानिति स्रुचावादाय पञ्च प्रयाजान्यजति ।१६। ॥६॥

समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथमः ।१। तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयः ।२। नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयो वसिष्ठशुनकानामत्रिवध्र्यश्वानां कण्वसंकृतीनां राजन्यानां प्रजाकामानां च ।३। इलो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः ।४। बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थः ।५। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं स्वाहाग्नीषोमौ विष्णुं वा स्वाहाग्नीषोमौ स्वाहेन्द्राग्नी स्वाहेन्द्रं महेन्द्रं वा स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य हविषो व्यन्त्विति प्रयाजयाज्याः ।६। ॥७॥

अग्निर्वृत्राणि त्वं सोमासि सत्पतिरित्याज्यभागौ वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्याम् ।१। अग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भिरित्यमावास्यायां वृधन्वन्तौ ।२। जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेतु जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्विति याज्ये ।३। अग्निर्मूर्धेत्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या ।४। भुवो यज्ञस्येति याज्या ।५। अग्नीषोमाविममित्युपांशुयाजस्य पुरोनुवाक्या ।६। जुषाणावग्नीषोमावाज्यस्य हविषो वीतामिति याज्या ।७। इदं विष्णुर्वषट् ते विष्णविति वैष्णवस्य ।८। जुषाणो वा ।९। अग्नीषोमा

सवेदसा युवमेतानीत्यग्नीषोमीयस्य।१०। इन्द्राग्नी अवसा प्र चर्षणिभ्य इत्यैन्द्राग्नस्य।११। एन्द्र सानसिं प्र ससाहिष इति सांनाय्यस्य।१२। महाँ इन्द्रो य ओजसा महाँ इन्द्रो नृवदिति माहेन्द्रस्य। १३। इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरितीन्द्रस्याप्रतिनिधेः। १४। ॥८॥

पिप्रीहि देवानिति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या।१। अयालग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययालग्नेः प्रिया धामान्ययालग्नीषोमयोः प्रिया धामानि विष्णोर्वायालग्नीषोमयोः प्रिया धामान्ययालिन्द्राग्न्योः प्रिया धामान्ययालिन्द्रस्य प्रिया धामानि महेन्द्रस्य वायाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्येति याज्या।२। वषट्कृत्योपस्पर्शनम्।३। ॥९॥

इलामुपह्वास्यमानस्य दक्षिणस्य पाणेः प्रदेशिन्यामनक्ति।[1] उत्तमे च पर्वणि मध्यमे च।१। वाचस्पतिना ते हुतस्य प्राश्नाम्यूर्ज ओषे प्राणायेति पूर्वमञ्जनमधरौष्ठे निलिम्पति। मनसस्पतिना ते हुतस्य प्राश्नाम्यूर्ज उदानायेत्युत्तरौष्ठ उत्तरम्।२।[2] उपस्पृश्य।३। दक्षिणेनोत्तरेलां धारयन्।४। अप्रसारिताभिरङ्गुलिभिरमुष्टिकृताभिः।५। स्वयं पञ्चममादाय।६। मुखसंमितां धारयन्हृदयसंमितां वा।७। ॥१०॥

उपहूतं रथंतरं सह पृथिव्योप मां रथंतरं सह पृथिव्या ह्वयताम्। उपहूतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण

सह प्राणेन ह्वयताम्। उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्या सहाग्निना सह वाचा सह पशुभिरुप मां रथन्तरं सह पृथिव्या सहाग्निना सह वाचा सह पशुभिर्ह्वयताम्। उपहूतं स्थास्नु भुवनमुप मां स्थास्नु भुवनं ह्वयताम्। उपहूतं चरिष्णु भुवनमुप मां चरिष्णु भुवनं ह्वयताम्। उपहूतः सखा भक्ष उप मां सखा भक्षो ह्वयताम्। उपहूताः सप्त होत्रा उप मां सप्त होत्रा ह्वयन्ताम्। उपहूता गावः सहाशिरोप मां गावः सहाशिरा ह्वयन्ताम्। उपहूता धेनुः सहर्षभोप मां धेनुः सहर्षभा ह्वयताम्। उपहूता वाक्सह प्राणेनोप मां वाक्सह प्राणेन ह्वयताम्। उपहूता वाक्सह मनसोप मां वाक्सह मनसा ह्वयताम्। उपहूतेळा वृष्टिरुप मामिळा वृष्टिर्ह्वयताम्। उपहूतेळा ततुरिरुप मामिळा ततुरिर्ह्वयताम्। उपहूता हे सासि जुषस्व मेळ इति जपित्वेळामुपह्वयते ।१। ॥१२॥

इळोपहूतोपहूतेळोपास्माँ इळा ह्वयतामिळोपहूता मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी। ब्रह्म देवकृतमुपहूतम्। दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धान्। उपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे। उपहूतो ऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूत इत्युपह्वय ।१। अवघ्राय ।२। अन्तरिक्षं चतुरवानिति ।३। अन्ते वा चतुर्थम् ।४। इळासि स्योनासि स्योनकृत्सा नः सुप्रजास्त्वे रायस्पोषे धाः। जुष्टे जुष्टिं ते गमेय उपहूत उपहवं तेऽशीय सुखस्य त्वा द्युम्नाय सुरभ्यास्याय प्राश्नामीत्यु-

दाग्यमनम् ।७। इदमाप इति तृचेनान्तर्वेदि पवित्रवति मार्जयन्ते। ८। परिहृते ब्रह्मभागे ऽन्वाहार्यमाहरन्ति ।९। एष दक्षिणाकालः सर्वासामिष्टीनाम् ।१०। नान्वाहार्यो ऽस्त्यादिष्टदक्षिणासु ।११।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व।
वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥

इति समिधमनुमन्त्र्य ।१२। त्रीननुयाजान्यजति ।१३। ॥१२॥
देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु ।१। देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेतु ।२। देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानयाड्याँ अपिप्रेर्ये ते होत्रे अमत्सतेत्यवसाय ।३। तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहीत्यनुयाजयाज्याः ।४। ॥१३॥
स्रुक्ता ब्रूहीत्युक्तः ।१। इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमृध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसीत्यवसाय ।२। उपश्रुती दिवस्पृथिव्योरोमन्वती ते अस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्यवसाय ।३। शंगयी जीरदानू अत्रस्नू अप्रवेदे उरुगव्यूती अभयंकृतावित्यवसाय ।४। वृष्टिद्यावा रीत्यापा शंभुवौ मयोभुवा ऊर्जस्वती पयस्वती सूपचरणा च स्वधिचरणा च तयोराविदीत्यवसाय ।५। अग्निर्हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृत ।६। सोमो हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृत ।७। अग्निर्हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृत ।८। अग्नीषोमौ हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो

महो ज्यायो ऽक्राताम् ।११। इन्द्राग्नी हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् ।१२। इन्द्रो हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽक्रत । महेन्द्रो वा ।१३। देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायो ऽक्रत ।१४। अग्निर्होत्रेण हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽक्रत ।१५। अस्यामृधद्धोत्रायां देवंगमायामाशास्ते ऽयं यजमानः ।१६।
[17] अमावसाविति नामनी यजमानस्याभिव्याहृत्योत्तरां देवयज्यामाशास्ते भूयो हविष्करणमाशास्त आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते दिव्यं धामाशास्ते ।[18] १७। यदनेन हविषाशास्ते तदस्मात्तदृध्यात्तदस्मै देवा रासन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परि मानुषाः ।[19] १८। इष्टं च वीतं चाभूदुभे चैनं न इति वा ।[20] द्यावापृथिवी अंहसः पातामेह गतिर्वामवर्द च नमो देवेभ्य इति ।[21] १९। नम उपेति बर्हिष्यञ्जलिं निधाय जपति ।[22] २०। शंयोर्ब्रूहीत्युक्तस्तच्छंयोरिति शंयोर्वाकमुक्त्वोपस्पृश्य ।[23] २१। सुगादापनादि मन्द्रयाज्यभागान्तम् ।[24] २२। परं मध्यमया ।[25] २३। अनुयाजादुत्तमया ।[26] २४। ॥१४॥

उपांशु गार्हपत्ये पत्नीसंयाजैश्चरन्ति ।१। सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति यजति ।२। राकासिनीवाल्यौ प्रजाकामस्य पूर्वे गृहपतेः ।३। आ प्यायस्व सं ते पयांसीह त्वष्टारं तन्नस्तुरीपं देवानां पत्नीरुत ग्ना व्यन्तु राकामहं यास्ते राके सिनीवालि यासु बाहुरग्निर्होता गृहपतिर्वयमु त्वा गृहपत इति ।४। यथा ह त्यद्वसव इति अपिमेषामुपह्वयते ।५। उपहूतेयं यजमानीति वा विकारः ।६। इडान्ताः पत्नीसंयाजाः ।७। शंय्वन्ता वा ।८। प्र त्वा मुञ्चामीति वेदं विमुच्य योक्त्रम् ।९। अञ्जलौ पत्न्याः कृत्वा वेदं च सुक्रम् ।१०।

अग्निर्वेदयोक्तौ परिषिञ्चन्नपति ।११। कामाय त्वा वेदो ऽसि येन त्वं वेद देवेभ्यो वेदो ऽभवस्तेनास्मभ्यं वेद एधि । वेदो ऽसि वित्तिरसि विदेयं कर्मासि करणमसि क्रियासं सनिरसि सनितासि सनेयम् ।१२।

घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणम् ।
वेदो ददातु वाजिनम् ॥

इति वेदे पत्नीं वाचयति ।१३। सा तृणानि प्रस्तरस्यान्तरेणोरू न्यस्यते ।१४। तन्तुं तन्वन्नित्युत्तरेण गार्हपत्यमा बर्हिषः स्तीर्त्वा ।१५। आपूर्णो ऽसि संपूर्णः प्रजया मा पशुभिरा पृणेति वेदशेषमुपस्याय ।१६। एतेनाग्ने ब्रह्मणा

अयाड्यज्ञं जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य ।
सन्वन्सनिं सुविमुचा वि मुञ्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः ॥

इत्याहवनीयमुपस्थाय ।१७। उपस्पृश्योत्सृज्यते ।१८। ॥१५॥

व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुबन्धानाम् ।१। अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्या ।२। अन्तरेणाज्यभागौ स्विष्टकृतं च यदिज्यते तमावाप इत्याचक्षते तत्प्रधानम् ।३। तदङ्गानीतराणि ।४। तेषामभिन्नकाले ऽर्थे विभवः ।५। तन्त्रलक्षणं तत् ।६। प्रदानमुच्चावचाभिर्देवताभिः संयुज्य श्रूयते ।७। तत्र देवताविकारे तद्देवते याज्यापुरोनुवाक्ये ।८। निगमस्थानेषु च सा देवतोपलक्ष्यते ।९। आवाहन उत्तमे प्रयाजे स्विष्टकृन्निगदे सूक्तवाके चेज्यमाना देवता निगच्छन्ति तस्मान्निगमस्थानानि ।१०। अनुक्रामन्तस्य विकारान्व्याख्यास्यामः ।११। पौर्णमासीविकार इत्युक्ते वार्त्रघ्नौ प्रतीयात् ।१२। अमावास्याविकार इति वृधन्वन्तौ ।१३। अनादेशे विकल्पभूतौ ।१४। देवतातः ।१५। हविष्टो

वा ।१६। संनिपाते हविष्टः ।१७। सामान्यान्नियमः ।१८। सामिदश्यं च सामिधेनीनाम् ।१९। इष्टिपशुबन्धेषु वचनादन्यत् ।२०। काम्यास्तूपांशुहविष्टा ।२१। अनुक्रामन्तस्य व्याख्यास्यामः ।२२। ॥१६॥

चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याज्यापुरोनुवाक्यानां न चेदन्योऽर्थसंयोगः ।१। द्विप्रभृतिषु चोदनानुपूर्व्येण ।२। दैवतेन ।३। लिङ्गेन च ।४। उपसृष्टासु देवतास्वनधिगच्छंस्तल्लिङ्गे दैवतेन तुष्येत् ।५। उपसृष्टास्तु निगच्छन्ति ।६। अभीक्ष्णं चेदेकस्यै देवतायै हविश्चोद्यते तत्र ये प्रथमोपदिष्टे याज्यापुरोनुवाक्ये ते सर्वत्र प्रतीयात् ।७। न चेष्टयः पृथक्त्वतः शक्याः परिसङ्ख्यातुम् ।८। तत्रानादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्यासु गायत्रीत्रिष्टुभौ तद्देवते परीक्षेत् ।९। उष्णिग्बृहत्यौ वा परिहाप्य ।१०। वर्षीयसी तु याज्या ।११। समे वा ।१२। यत्रैतेषां लक्षणानां किंचित्स्यात् ।१३। ऊवे हवामहे आ याह्यागह्येदं बर्हिर्निषीद देवतानामेति पुरोनुवाक्यालक्षणानि ।१४। अद्धि पिब जुषस्व मत्स्वावृषायस्व वीहि प्र देवतानामेति याज्यालक्षणानि ।१५। पुरस्ताल्लक्षणा पुरोनुवाक्या ।१६। उपरिष्टाल्लक्षणा याज्या ।१७। अनधिगच्छंस्तद्देवते नमाभ्यां यजेत् ।१८।

इममा शृणुधी हवं यत्त्वा गीर्भिर्हवामहे।
एदं बर्हिर्निषीद नः॥
स्तीर्णं बर्हिरानुषगा सदेतोपेत्लाना इह नो अद्य गच्छ।
अहेळता मनसेदं जुषस्व वीहि हव्यं प्रयतमाहुतं नः॥

इत्यूहेद्विदैवतवद्बहुदेवतेषु ।१९। प्राकृतीर्वाभिसंनमेदप्राकृतीर्वाभिसंनमेत् ।२०। ॥१७॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः।

ओम् ॥

वसन्ते ब्राह्मणस्याग्न्याधेयम् ।१। ग्रीष्मे क्षत्रियस्य ।२। वर्षासु वैश्यस्य ।३। शरदि वा ।४। शिशिरः सर्ववर्णानाम् ।५। याथाकाम्यमृतूनां सोमेन यक्ष्यमाणस्य ।६। अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा दधीत ।७। शुक्लपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रे ।८। कृत्तिकाप्रभृतीनि त्रीणि फल्गुनीप्रभृतीनि च ।९। ॥१॥

अथेष्टिकालाः ।१। सद्यो द्वादशाहे मास ऋतौ संवत्सरे वा ।२। अग्नये पवमानायेष्टिः ।३। पौर्णमासीविकारः ।४। अग्न आयूंष्यग्ने पवस्व।५। तं हि शश्वन्त ईलते ते स्याम ये अग्नय इति स्विष्टकृतः।६। अग्नये च पावकायाग्नये च शुचये द्वितीया ।७। अमावास्याविकारः ।८। अग्ने पावक स नः पावक।९। अग्निः शुचिव्रततम उदग्ने शुचयः ।१०। अग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः समिध्यत इति स्विष्टकृतः ।११। अदितये तृतीया ।१२। त्वमग्ने सप्रथाः सोम यास्त इति सद्वन्तावाज्यभागौ ।१३। उत त्वामदिते महि ।

महीमू षु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।

तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ।१४।

प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ स्विष्टकृतः ।१५। चतस्रः कुर्वन्तो ऽग्नये प्रथमाम् ।१६। अग्ने द्युम्नेनोप त्वा जुह्वः ।१७। अर्चन्तस्त्वाग्निं स्तोमेनेति स्विष्टकृतः ।१८। ॥२॥

प्रथमे वा समानतन्त्रे ।१। मध्यमे वा ।२। द्विहविषो वा ।३। आदित्यस्यैन्द्राग्नो द्वितीयो ब्राह्मणस्य ।४। अग्नीषोमीयो वा ।५। ऐन्द्रो राजन्यस्य ।६। वैश्वदेवो वैश्यस्य ।७। विश्वे देवासः स्तीर्णे बर्हिषि ।८। आग्नेयी वा द्वयोः पूर्वा ।९। आज्येन तनूदेवताः पुरस्तात्पुरोलाशस्याग्निं पवमानं पावकं च शुचिं चोपरिष्टात् ।१०। विश्वेभिरग्ने अग्निभिरग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति स्विष्टकृतः ।११। अदितये द्वितीया ।१२। अमावास्याविकारः ।१३। तात्त्वणीनां तनूदेवताभिरेकहविषस्त्र्यहं वैष्णवद्वितीयाभिरपरमादित्यतृतीयाभिरपरं दशान्यविकृताग्नेयी ।१४। सर्वास्पांशुहविष्टा ।१५। पाञ्चदश्यं च सामिधेनीनाम् ।१६। सप्तदशादित्यायाम् ।१७। चतुर्विंशतिर्दक्षिणा ।१८। द्वादश ।१९। षड्वा ।२०। अश्वः ।२१। शतमानरथवासो ऽजास्य ।२२। द्वादशरात्रं स्वयंहोमी स्यात् ।२३। सत्यवदनं च ।२४। अतिथिभ्यश्च दानम् ।२५। आहिताग्निर्व्रते नानिष्ट्वा पशुना मांसमश्नीयान्नानिष्ट्वाग्रयणेन नवानामोषधीनां फलानि ।२६। ॥३॥

पूर्वा दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारम्भणीयेष्टिः ।१। आग्नावैष्णवः सरस्वत्यै सरस्वते च ।२।

अग्नाविष्णू महि तद्वां महित्वं पातं घृतस्य गुह्यानि नाम ।
दमेदमे सुष्टुतिर्वामियानोप वां जिह्वा घृतमाचरण्यत् ॥ 3
अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणा ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् ॥ 4 ३ ॥

पावका नः सरस्वतीमा शुक्रानाः । 5 ४ । जनीयन्तः स वाव्धे । 6 ५ । पञ्चहविषमेके ऽग्नये भगिने व्रतपतये च । 7 ६ । त्वमग्ने वीरवद्यशस्त्वं

भगो नः । [8]७ । त्वमग्ने व्रतपा यद्वो वयम् । [9]८ । पौर्णमासीविकारः । [10]९ ।
धेनुश्च दक्षिणा । [11]१० ॥४॥

काम्यं पुनराधेयमजानानस्य ।१। आग्नेयो ऽग्नये च वैश्वानरायो-
द्वासयिष्यमाणस्य ।२।

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः ।
अग्निर्नः सुष्टुतीरुप [3]॥

पृष्ठो दिवि । [4]३ । मध्यावर्षं पुनराधेयकालः । [5]४ । पुनर्वसू च नक्षत्रम्
। [6]५ । या वार्षाव्या उत्तरामावास्या । [7]६ । मध्यन्दिनस्य कालः । [8]७ ।
पञ्चकपालस्याग्नेयः । [9]८ । सामिधेन्यश्च पञ्चदश । [10]९ । त्रिषु च प्रया-
जेष्वग्निशब्दो विकृतः । [11]१० । तनूनपादग्निमिलो अग्निना बर्हिरग्निः
। [12]११ । वार्त्रघ्नः पूर्व आज्यभागः । [13]१२ । अग्निं स्तोमेन बोधयेति वाग्नये
बुद्धिमते । [14]१३ । अग्न आयूंषीत्युत्तरो ऽग्नये पवमानाय । [15]१४ ।
एह्यू षु ब्रवाणीति वेन्दुमते । [16]१५ । अग्निर्मूर्धेति वा रेतस्वते । [17]१६ ।
यथाचोदितं यजति । [18]१७ । अग्ने तमद्येति प्रथमातृतीये हविषो द्विती-
याचतुर्थ्यौ स्विष्टकृतः । [19]१८ । देवं बर्हिरग्नेर्वसुवने देवो नराशंसो ऽग्ना
वसुवने । [20]१९ । अग्निशब्दं चतुर्षु पूर्वेषु प्रयाजेष्वनुयाजयोश्च विभक्तय
इत्याचक्षते । [21]२० । ताश्चोपांशु । [22]२१ । उत्तरस्याज्यभागः । [23]२२ । हविश्च
। [24]२३ । सर्वं वा सह पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्याम् । [25]२४ । हविरन्तं वा । [26]२५ ।
हविरेव वा । [27]२६ । पुनरुत्स्यूतो जरत्संव्यायः पुनःसंस्कृतः कद्रथो
ऽनड्वान्हिरण्यं वा दक्षिणा । [28]२७ । अदितये द्वितीया । [29]२८ । अमा-
वास्याविकारः । [30]२९ । आग्निवारुणी वा । [31]३० । स त्वं नो अग्ने ऽवमस्त्वं
नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति । [32]३१ । ॥५॥

अग्निहोत्रं जुहोति सायं च प्रातश्च ।१। पुरा छायानां संसर्गाद्गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरति ।२। प्रभान्त्यां रात्र्याम् ।३। प्रादुष्करणं नित्यधृतः ।४। गतश्रियः शुश्रुवान् ब्राह्मणो ग्रामणी राजन्यः ।५।

उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यच्च विद्वांश्चकार ।

अह्ना यदेनस्कृतमेह किंचित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मात् ॥ ।६।

अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य जित्यै ।

तयानन्तं लोकमहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमो जिगाय॥इति ।७।

रात्र्येति प्रातर्विकारः ।८। परिसमुह्य होष्यन् ।९। ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति त्रिस्त्रिरेकैकं पर्युक्ष्य हुत्वा च ।१०। सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः ।११। यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै नयानीति गार्हपत्यात्संततामुदधारामाहवनीयात् ।१२। तन्तुं तन्वन्नित्यन्तरा श्वापदे गते ।१३। ॥६॥

प्रथमास्तमिते जुहोति ।१। दृश्यमाने वा नक्षत्रे ।२। उपोदयं व्युषिते ।३। उदिते वा ।४। पुरस्तात्तु काले मनः कुर्वीत ।५। तस्यापराधे प्रायश्चित्तम् ।६। उन्नीयाभ्युदितमा तमनादासित्वा हुत्वा वरं दत्त्वा भूरित्यनुमन्त्रयेत ।७। अहुत्वा वोद्वाह्याहवनीयमन्यं प्रणीय जुहुयात् ।८। पयो यवागूर्दध्याज्यमित्यग्निहोत्रहवींषि ।९। न दध्यधिश्रयति ।१०। नापः प्रत्यानयत्याज्ये ।११। कुशतरुणे प्रत्यस्याज्यस्योन्नयति ।१२। पश्चादन्वाहार्यपचनाद्यजमानः प्रत्यङ्तिष्ठन्नादित्यमुपतिष्ठते सत्य ऋताय त्वा दक्षिणां नयानीति सायम् ।१३। ऋत सत्याय त्वा दक्षिणां नयानीत्याहवनीयं प्रातः ।१४। उत्तरेणान्वाहार्यपचनं यजमानस्य संचरः ।१५। दक्षिणतः पश्चादा-

हवनीयादासनम् ।१६। एवं गार्हपत्यात्पत्न्याः ।१७। इष्टिरसि पाप्मानं मे इष्य विद्यासि विद्य मे पाप्मानमित्याचामति ।१८। वाचं च यच्छति ।१९। ॥७॥

दक्षिणतो ऽग्निहोत्रीमुपसृजन्ति ।१। न चान्तरेण संचरेरन् ।२। न च शूद्रेण दोहयेत् ।३। अग्नये देवेभ्यो धुक्ष्वेति सायं जपति ।४। सूर्याय देवेभ्यो धुक्ष्वेति प्रातः ।५। अशनायापिपासे स्त्रिया वै स्त्रियं बाधन्ते स्त्रिया वां बाधे ऽग्निहोत्र्या वत्सेन वीरेणेति सायं-प्रातः ।६। अन्वाहार्यपचनेन वीरेणेति स्त्रीवत्सायाम् ।७। सुभूतकृतः सुभूतं नः कृणुतेत्युपवेषेणोदीचो ऽङ्गारान्गार्हपत्यान्निरुह्याधिश्रय-त्यशनायापिपासीयेनाग्निहोत्रस्थाल्या गार्हपत्येन वीरेणेति विकारः ।८। अग्नेष्ट्वा चक्षुषावेक्ष इति समिधमादीप्यावज्योत्य ।९। समाप ओषधीनां रसेनेति स्रुवेणापः प्रत्यानीय ।१०। प्रतितप्य तूष्णीं पुनरवज्योत्य ।११। त्रिरुपसादमुदगुद्वास्य ।१२। अनुच्छिन्दन्निव ।१३। नमो देवेभ्य इति दक्षिणतो ऽङ्गारानुपस्पृश्य ।१४। सुभूताय व इति सुप्रत्यूल्हान्प्रत्यूह्य ।१५। स्रुवं च स्रुचं च प्रतितप्योन्नयत्य-शनायापिपासीयेन स्रुचा स्रुवेण वीरेणेति विकारः ।१६। चतुष्प-ञ्चकृत्वो वा ।१७। स्रुवेस्रुवे च मन्त्रः ।१८। उन्नीते स्रुचं संमृशति ।१९। सजूर्देवेभ्यः सायंयावभ्य इति सायं जपति ।२०। सजूर्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्य इति प्रातः ।२१। उत्तरेण गार्हपत्यं स्रुचमुपसाद्य *[22] प्रादेशमात्रीं पालाशीं समिधमादाय स्रुचं च[23] समयातिहृत्य गार्हपत्यमाहवनीयस्य[24] पश्चादुदगग्रेषु कुशेषु स्रुचमुपसाद्य[25] समिध-

* विकार इति वाक्यच्छेदः । तथापि लक्षणानि कण्ठो व्याख्याने Comm.

मभ्यादधात्यशनायापिपासीयेन समिधाह्वनीयेन वीरेणेति विकारः ।[26]२२। शुक्लं समिधो ऽतिहृत्याभिजुहोति ।२३। ॥८॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायम्।[27]१। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः ।[1]२। दक्षिणं जान्वाच्यावषट्कारासु।[2]३। उपसाद्योत्तरामसंसृजंस्तूष्णीं भूयसीं पूर्वस्याः ।[3]४। स्रुचि भूयिष्ठं कुर्यात् ।[4]५। स्रुचो बुध्नेनाङ्गारानुपस्पृश्य द्विरुदीचीं स्रुचमुद्यम्योपसादयति ।[5]६। अगन्प्राणः स्वर्गं लोकं जिते जयाम्यभयं मे ऽलोकताया अपुत्रताया अपशुताया इति यजमानः पूर्वामाहुतिमनुप्राणिति ।[6]७। आगन्नपान आत्मानं विजिते विजयाम्यभयं मे ऽलोकताया अपुत्रताया अपशुताया इत्युत्तरामन्ववानिति ।[7]८। या यज्ञस्य समृद्धस्याशीः सा मे समृध्यतामिति ।[8]९। हुतयोरुत्तरतः प्रतीचीं सायं द्विरुपमार्ष्टि ।[9]१०। ऊर्ध्वां दक्षिणतः प्रातः ।[10]११। पूर्वमुपमार्जनं कुशेषु निलिम्पत्योषधीः प्रीणामीति मनसा ।[11]१२। उत्तरं दक्षिणतः पाणिमुत्तानं निदधाति पितॄन्प्रीणामीति मनसा।[12]१३। द्विः प्रदेशिन्या प्राश्योपब्दिम[13]दुदङ्पर्यावृत्य[14] प्राग्दण्डया भक्षयित्वा[15] प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य[16] निर्लिह्य[17] प्रक्षाल्या[18]चम्य[19] प्रागुदीचीरप उत्सिच्य[20] प्रागुदीचीमुद्दिशति[21]।१४।* एतदेकहोमे कर्म ।[22]१५। सर्वेषु तु जुहोत्यूर्णां स्रुचमुत्तरेण गार्हपत्यं निधाय ।[23]१६। ॥९॥

इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजां जनयतु प्रजापतिः। अग्नये

---

* Comm. द्विः प्रदेशिन्या प्राश्येत्यारभ्य प्रागुदीचीमुद्दिशतीति सूत्रच्छेदः। तथापि तु व्यक्तानि षड्दश उच्यन्ते.

रयिमते पशुमते पुष्टिपतये स्वाहा । अग्नये गृहपतये स्वाहा । अग्नये स्वाहा । तूष्णीं चतुर्थीं गार्हपत्ये ।१।

तत्सवितुर्वरेण्यं भूर्वाग्वसु वसु मे भूयात्स्वाहा ।

भर्गो देवस्य धीमहि भुवः प्राणो भूयान्भूयो मे भूयात्स्वाहा ।

धियो यो नः प्र चोदयात्स्वर्णाम सर्वं सर्वं मे भूयात्स्वाहा ।

अग्नये ऽन्नादायान्नपतये स्वाहेत्यन्वाहार्यपचने चतुर्थीं ।२। महाव्याहृतिभिस्तिस्रो ब्रह्मवर्चसकामस्य ।३। अविकृता चतुर्थी ।४। याः स्रुच्यापस्त्रेधं ताः करोत्यग्निहोत्रस्थाल्यां गार्हपत्यस्य पश्चादञ्जलौ च पत्न्याः ।५। सं त्वा सृजामि प्रजया धनेनेत्यञ्जलौ ।६। प्रतितप्य स्रुचं निदधाति ।७। ॥१०॥

दक्षिणतोन्वार्यं याजमानम् ।१। उप प्रयन्तो अध्वरमयमग्निः सहस्रिण उभा वामयं ते योनिरयमिहास्य प्रजामिति षण्णां त्रिः प्रथमामुत्तमां च ।२। आयुर्दा अग्ने ऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्ने ऽसि वर्चो मे देहि तनूपा अग्ने ऽसि तन्वं मे पाह्यग्ने यन्म ऊनं तन्व१स्तन्म आ पृण

इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहि ।

वयस्वन्तो वयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृतम् ।

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् ।

इति जपित्वा ।३। चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेति त्रिः ।४। सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः सम्टषीणां स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सं प्रियेण धाम्ना सं रायस्पोषेण ग्मिषीयेत्युपविश्य ।५। अम्भ स्थाम्भो वो भक्षीय मह स्थ महो वो

भक्षीयोर्जं स्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय ॥११॥

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावस्मिँल्लोके ऽस्मिन्गोष्ठे ऽस्मिन्क्षये ऽस्मा- माशिष्यस्यां प्रतिष्ठायामिहैव स्तेतो मापगातेति गामभ्येति ।१। संहितासि विश्वरूप्यूर्जा माविश गौपत्येनेत्यस्या ललाटमुपस्पृश्य ।१। उप त्वाग्न इति तृचेनाग्ने त्वं न इति च द्वैपदेन गार्हपत्यम् ।२। इड एह्यदित एहि सूनृत एहीति गामभ्येति ।३। काम्या एत मयि वः कामधरणमिति वत्सस्य ललाटमुपस्पृश्य ।४। सोमानं स्वरणमिति तृचेनोत्तरतो ऽन्वाहार्यपचनम् ।५। अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ माहित्रं जपित्वाहवनीयमुपतिष्ठते ।६। तत्सवितुर्वरेण्यं कदा चन स्तरीरसि परि ते दूलभ इति चिरेताम् ।७। सर्वेषु तु शुक्रमहा- व्याहृतिभिस्तिस्रस्तिस्रः समिधो ऽभ्यादधात्याहवनीये वैकङ्कती ।८। देवस्तन्तुरस्यनु त्वा रभे माहं त्वद्व्यवच्छित्सीत्याहवनीयस्य दक्षिणतो ऽङ्गारानुपस्पृश्य ।९। ततो ऽसि तन्तुरस्यनु मा संतनुहि प्रजया पशुभी रायस्पोषेण सुप्रजास्त्वेन सुवीर्येण मानुषस्तन्तुरस्यनु मा रभस्व मा त्वं मद्व्यवच्छित्था असाविति ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य यावन्तो वा भवन्ति ।१०। आत्मनो ऽजातपुत्रः ।११। सत्येनाव- भृथमभ्यवैम्यप्सु व्रतमित्याचम्य वाचं विसृजते ।१२। ॥१२॥

अथ प्रातः ।१। भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिर्भूयासं सुपोषः पोषैः सुवीरो वीरैरभयं ते ऽभयं नो अस्तु मनसा त्वोपतिष्ठे लोक- मुपैमि स्वस्तीत्याहवनीयम् ।२। अत्रैव तिष्ठन्नितरौ ।३। अभयं ते ऽभयं नो अस्तु वाचा त्वोपतिष्ठे प्रजामुपैमि पशूंस्स्वेति गार्हपत्यम् ।४।

अभयं ते ऽभयं नो अस्तु प्राणेन त्वोपतिष्ठे व्यानमुपैम्यायुरित्यन्वाहार्यपचनम् ।५। अभयं वो ऽभयं नो अस्तु कामेन व उपतिष्ठे वित्तिमुपैमि भूतिं चेति सर्वान् ।६। समानं समित्प्रभृत्या व्रतस्य विसर्जनात् ।७। अनेन वैव सायंप्रातः ।८। अनुपस्थानं वा प्रातः ।९। ॥१३॥

प्रवत्स्यन्नग्नीन् समीक्षते ऽभयं वो ऽभयं नो अस्त्विति ।१। नर्य प्रजां मे पाहि मानुषान्मा भयात् पाहीति गार्हपत्यम् ।२। अथर्य पितुं मे पाहि पित्र्यान्मा भयात् पाहीत्यन्वाहार्यपचनम् ।३। तमुत्तरेण [3]* गत्वा शंस्य पशून्मे पाहि दैवान्मा भयात्पाहीत्याहवनीयम् ।[4]४। अन्नमन्नमिति त्रीणि पदान्यभ्युद्धृत्या[5] सकाशादाग्यमनम् ।[6]५। अन्युपस्थानस्यानर्थलुप्तं प्रवसञ्जपेत् ।[7]६। याजमानं च पर्वणि ।[8]७। अनपेतं हि कारणम् ।[9]८। सन्धिवेलयोर्वाचम्य वाचं यत्वा पुनराचम्य महाव्याहृतिभिर्विसर्गः ।[10]९। चक्षुर्विषये ऽग्नीनां वाचं यच्छेत् ॥१४॥

प्रोष्यायन् ।[11]१०। तथा चैव समीक्षणम् ।१।

आगन्म वृत्रहन्तममस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।
अग्ने सम्राळभि द्युम्नमभि सह आ यच्छस्व ॥

शंस्य पशून्मे ऽजुगुपस्तान्मे पाह्येव दैवान्मा भयादजुगुपस्तस्मान्मा पाह्येवेत्याहवनीयम् ।२। तृणापचयनं समिदाधानं च सर्वेषु ।३।

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः ।
अग्ने पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह आ यच्छस्व ॥

---

* Comm. अथर्येत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते । उत्तरेण स्थितः । तमिति यत्वादागत्याप्येवमेव । अर्थाद्दक्षिणेक्षमाणः ।

† शंस्येत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुप० । दक्षिणाग्निमुत्तरेण गत्वा—

अयं पितुं मे ऽजुगुपस्तं मे पाह्येव पित्र्यान्मा भयादजुगुपस्तस्मान्मा पाह्येवेत्यन्वाहार्यपचनम् ।४।

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यात्प्रजाया वसुवित्तमः।

अग्ने गृहपते ऽभि द्युम्नमभि सह आ यच्छस्व॥

नयं प्रजां मे ऽजुगुपस्तां मे पाह्येव मानुषान्मा भयादजुगुपस्तस्मान्मा पाह्येवेति गार्हपत्यम् ।५। व्यवेतो ऽग्नीन्प्रवसति ।६। तेन चैवोत्सृज्यते ।७। ॥१५॥

वास्तोष्पतीयं ध्रौव्ये दशरात्रावरार्धे संप्रयातेषु ।१। अग्निष्ठस्य दक्षिणे युक्त उपोह्य चीवरं वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्पते शग्मयेति यजति ।२। कृते चानाहितं त्यजेत् ।३। ॥१६॥

समारोहयमाणो गार्हपत्ये पाणी प्रतितप्य प्राणान्संमृशत्येहि मे प्राणानारोहेति ।१। सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीम् ।२। अयं ते योनिरिति वारणी प्रतितपति ।३। सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीम् ।४। एवमाहवनीयात् ।५। नित्यधृतादन्यस्मिन् ।६। अनस्तमिते च मन्थनम् ।७।

उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन्।

आयुः प्रजां रयिमस्मासु धेह्यरिष्टो दीदिहि नो दुरोणे॥

इत्यात्मनो ऽरण्योरुपावरोह्य मन्थनम् ।८। लौकिके वा लौकिके वा ।९। ॥१७॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे द्वितीयो ऽध्यायः समाप्तः।

ओम्।

संस्थितायां पौर्णमास्यामिन्द्रायेष्टिर्विमृधे ।१। अमावास्याविकारः ।२। इन्द्र क्षत्रं मृगो न भीमः ।३। जुष्टो दमूना अग्ने शर्धेति स्विष्टकृतः ।४। अदितये ऽमावास्यायां संस्थितायाम् ।५। पौर्णमासीविकारः ।६। ये वैमृधस्य ते स्विष्टकृतः।७। यावज्जीवं च।८। प्रयोग आन्तात् ।९। ॥१॥

अनागते पर्वण्यामावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदितेष्टिः ।१। अग्नये दात्र इन्द्राय प्रदात्रे विष्णवे शिपिविष्टायेति ।२। निरुप्ते जानंस्तानेव विभजेत् ।३। अग्ने दादानो अग्ने हृदतः ।४। सहस्रा ते शता त्व भर ।५। अमावास्याविकारः ।६। धनुश्च चीषु दक्षिणा ।७। काले चामावास्यम् ।८। नाभ्यावृत्तिः पिण्डपितृयज्ञस्यास्ति ।९। ॥२॥

अतीते पर्वण्यामावास्ये प्रवृत्ते ऽभ्युदृष्टेष्टिः ।१। अग्नये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्ने वैश्वानराय ।२। वेत्था हि वेध आ देवानाम् ।३। वार्त्रहत्याय सहदानुम् ।४।

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।
अजस्रं भानुमीमहे[5] ॥

नाभिं यज्ञानाम् ।५[6]। अमावास्याविकारः।६[7]। दण्डोपानहं दक्षिणा ।७[8]। संस्थितायां चामावास्यम् ।८[9]। नाभ्यावृत्तिः पिण्डपितृयज्ञस्यास्ति ।९[10]। ॥३॥

अग्नये ऽग्निमते ऽग्नावग्नावभ्युद्धृते ।१। पथिकृते ऽन्तरेण विहारं

२५ चक्रीवति वृत्ते नियतानिपत्तौ च ।२। वीतये मिथःसंश्लेषेषु ।३।
विविचये ग्राम्येण ।४। संवर्गाय प्रदाव्येन ।५। शुचये क्रव्येण ।६।
अप्सुमते वैद्युतेन ।७। व्याधिस्नाये रुद्राय ।८। अध्वानं गमिष्यन् पूष्णे
पथिकृते ।९। सार्वकामिक्यमग्नये कामाय ।१०। व्रतपतये व्रत्यवेलां
प्रोष्याव्रत्यं वा चरित्वा ।११। व्रतभृते ऽश्रुकृत्वा ।१२। गृहदाहे
क्षामवते ।१३। मरुद्भ्यो यमौ प्रजातायाम् ।१४। ॥४॥

अग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः समिध्यते ।१। अग्न आ याहि वीतये
यो अग्निं देववीतये ।२। कया नो अग्ने विवसस्त्वामग्ने मानुषीः ।३।
कुवित्सु नो मा नो अस्मिन्महाधने ।४। अप्स्वग्ने उरौ महान् ।५।
कद्रुद्रायाश्याम ते ।६। वयमु त्वा पथस्पते पथस्पथः ।७।

अग्निः परेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।
सम्राळेको वि राजति[8] ॥

अश्याम तम् ।[9]८।

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहा वह ।
उप यज्ञं हविश्च नः[10] ॥

व्रतानि बिभ्रद्व्रतपा अदाभ्यो भवा नो दूतो अजरः सुवीरः ।
दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ ।[11]९।

कृष्णा रजांसि पत्सुतस्त्वे वसूनि पुर्वणीक होतः ।[12]१०।

मरुतस्त्वेषसंदृश आ यात यमाविव ।
शुभ्रा हिरण्यखादयः[13] ॥

वातत्विषो मरुतः श्रिये कमिति वा ।[14]११। ॥५॥

ज्ञातयो ऽसंविदाना बहुदेवतामिष्टिं निर्वपेरन् ।१।

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रैरभि रक्षतु त्मना ।
इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुथा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः शर्म यंसत् ॥[2]
समग्निर्वसुभिर्नो अव्यात्सं सोमो रुद्रियाभिस्तनूभिः ।
समिन्द्रो रातहव्यो मरुद्भिः समादित्यैर्वरुणो विश्ववेदाः । २[3] ।

संज्ञानमिति च जपेरन् । ३[4] । ॥६॥

मित्रविन्दायाः ।१। पञ्चदश सामिधेनीः ।२। अग्निना रयिं गयस्फान इत्याज्यभागौ ।३।

अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री ।
पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः ॥[4]
त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती पूषा भगं सविता मे ददातु ।
बृहस्पतिर्ददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमो अग्निः ॥ । ४[5] ।

नू नो रास्व सहस्रवत्तु नो अप्नवविष इति स्विष्टकृतः । ५[6] । सहस्रं दक्षिणा । ६[7] । देवतानुपूर्व्यं पुरोनुवाक्यावन्निगमेषु । ७[8] । याज्यावदादेशे । ८[9] । यथासंप्रेषितं वा । ९[10] । ॥७॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगो ऽदीक्षितायनानाम्।१। वसिष्ठयज्ञस्यामावास्यायां साकंप्रस्थाय्यस्य च। २। पञ्चदश वर्षाणि दाक्षायणयज्ञस्य ।३। संवत्सरंसंवत्सरं वा सर्वेषाम् ।४। न प्रयुञ्जानस्य नित्यौ दर्शपूर्णमासौ वर्तेते ।५। दाक्षायणयज्ञस्य ।६। पौर्णमासानि पूर्वेद्युः ।७। अग्नीषोमीयो वा ।८। आग्नेयः सांनाय्यं चैन्द्रं पौर्णमास्याम् ।९। अपरपक्षं दीक्षितव्रतो ऽतिथिभ्यो ददाति ।१०। सत्यव्रतो वा ।११। अभ्यञ्जनहृताविकपल्पूलितानि न वस्ते ।१२। हविरुच्छिष्टाशनः ।१३। न सौहित्यं प्राप्नुयात्।१४। सोमं राजानं चन्द्रमसं भक्षयामीति मनसा ध्यायन्नश्नाति

।१५। आमावास्यानि पूर्वेद्युः ।१६। ऐन्द्राग्नो वा ।१७। आग्नेयो मैत्रा-
वरुणी च पयस्यामावास्यायाम् ।१८। ऋतेन या उत वां विद्यु ।१९।
पुरा शंयोर्वाकादूर्ध्वं वानावाह्य वाजिनो यजति ।२०। उत्तमे
प्रयाजे निगच्छन्ति यथार्थं च सूक्तवाके ।२१। वाजिनो देवा हवि-
र्जोषयिष्यन्ते वर्धयिष्यन्ते महो ज्यायः करिष्यन्ते ।२२। शं नो भवन्तु
वाजिनो वाजेवाज इत्यूर्ध्वंजुरनवानं यजति ।२३। वाजिनस्याग्ने
वीहीत्यनुवषट्कारः ।२४। यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीध्रश्च समुप-
हूय भक्षयन्ति ।२५। प्रथमो जघन्यश्च यजमानः ।२६।
यन्मे रेतः प्र धावति यद्वा सिक्तं प्र जायते ।
राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि ॥
वाजो ऽसि वाजिनमसि वाजो मयि धेहीति भक्षमन्त्रः ।२७। ॥८॥
इत्वादयश्च ।१। आग्नेयः सरस्वत्यै च ।२। अग्नीषोमीयः सोपांशुयाजः
सांनाय्यं चैन्द्रं पौर्णमास्याम् ।३। एतानि च दाक्षायणयाज्ञिकानि ।४।
आग्नेयः सरस्वते च ।५। ऐन्द्राग्नो मैत्रावरुणी च पयस्यामावास्यायाम्
।६। समानं वाजिनम् ।७। ॥ ९ ॥
४ सार्वसेनियज्ञे ।१। उभयानि हवींष्येकस्यामिष्टौ ।२। पौर्णमासानि
पूर्वाणि ।३। अर्चन्तस्त्वास्माकमग्ने अध्वरमित्युत्तरस्याग्नेयस्य ।४। नामा-
वास्यां यजते ।५। पिण्डपितृयज्ञं तु करोति ।६। न शौनकयज्ञे
वा साकंप्रस्थाय्ये च विकारो होतुरस्ति ।७। ॥ १० ॥
ग्रा सार्वसेनियज्ञेन वसिष्ठयज्ञो व्याख्यातः ।१। पूर्वाणि त्वामावास्यानि ।२।
न पौर्णमासीं यजते ।३। इति दर्शपूर्णमासायनानि ।४। काम्यानि ।५।
।६। आग्नेयाग्नावैष्णवौ ।७। पौर्णमा-

सौविकारः ।८। सदा यजते ऽन्यत्र पर्वणः ।९। सुन्यथनमित्याचक्षते ।१०। आग्नेयैन्द्रो वैश्वदेवः ।११। अमावास्याविकारः ।१२। सदा यजते ऽन्यत्र पर्वणः ।१३। अदीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ।१४। तुरायणमित्याचक्षते ।१५। संवत्सरप्रयोगे च ।१६। ॥ ११ ॥

सौमी श्यामाकेष्टिः ।१। वैणुयवी च ।२। ऐन्द्राग्न आग्नेन्द्रो वा वैश्वदेवो द्यावापृथिवीयश्च व्रीहियवानाम् ।३। सद्वदाज्यभागे ।४। इमं यज्ञं या ते धामानि दिवीति ।५। सौम्यस्य मधुपर्को दक्षिणा ।६। इयं वामस्य शुचिं नु ।७। आ घा ये सुकर्माणः सुरुचः ।८। मही द्यौरुर्वी पृथ्वी ।९। वैश्वदेवद्यावापृथिवीयौ चोपांशु ।१०। विराजौ स्विष्टकृतः ।११। वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ।१२। समानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ।१३। दर्शपूर्णमासौ वा नवानाम् ।१४। अग्निहोत्रं वा यवाग्वा सायंप्रातः ।१५। अग्निहोत्रीं वा नवानादयित्वा तस्यै दुग्धेन सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।१६। गार्हपत्ये वा स्थालीपाकं श्रपयित्वाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः स्वाहाकारेणाहवनीये जुहुयात् ।१७। ॥१२॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्यानाम् ।१। चैत्र्यां वा ।२। वैश्वानरीयपार्जन्येष्टिः पूर्वस्यां पौर्णमास्याम् ।३। पर्जन्याय यस्य व्रते ।४। उत्तरस्यां वैश्वदेवम् ।५। आग्नेयः ।६। सौम्यसावित्रौ ।७। सारस्वतपौष्णौ ।८। मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः ।९। वैश्वदेवी ।१०। द्यावापृथिवीयश्च ।११। हिरण्यपाणिमूतय उदीरय ।१२। पूषन्तव व्रते ।१३। इहेह वः प्र चित्रम् ।१४। अग्निमन्थनीयास्वामन्त्रु हविःषु ।१५। पश्चाद्वेदेरवस्थायाग्नये मथ्यमानायेति संप्रेषितः ।१६। अभि त्वा

।१५। आमावास्यानि पूर्वेद्युः ।१६। ऐन्द्राग्नो वा ।१७। आग्नेयो मैत्रावरुणी च पयस्यामावास्यायाम् ।१८। ऋतेन या ऊत वां विदु ।१९। पुरा शंयोर्वाकादूर्ध्वं वानावाह्य वाजिनो यजति ।२०। उत्तमे प्रयाजे निगच्छन्ति यथार्थं च सूक्तवाके ।२१। वाजिनो देवा हविर्जोषयिष्यन्ते वर्धयिष्यन्ते महो ज्यायः करिष्यन्ते ।२२। शं नो भवन्तु वाजिनो वाजेवाज इत्यूर्ध्वज्ञुरनवानं यजति ।२३। वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः ।२४। यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीध्रश्च समुपहूय भक्षयन्ति ।२५। प्रथमो जघन्यश्च यजमानः ।२६।

यन्मे रेतः प्र धावति यद्वा सिक्तं प्र जायते ।
राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि ॥

वाजो ऽसि वाजिनमसि वाजो मयि धेहीति भक्षमन्त्रः ।२७। ॥८॥

इत्यादधस्य ।१। आग्नेयः सरस्वत्यै च ।२। अग्नीषोमीयः सोपांशुयाजः सांनाय्यं चैन्द्रं पौर्णमास्याम् ।३। एतानि च दाक्षायणयाज्ञिकानि ।४। आग्नेयः सरस्वते च ।५। ऐन्द्राग्नो मैत्रावरुणी च पयस्यामावास्यायाम् ।६। समानं वाजिनम् ।७। ॥ ९ ॥

सार्वसेनियज्ञे ।१। उभयानि हवींष्येकस्यामिष्टौ ।२। पौर्णमासानि पूर्वाणि ।३। अर्चन्तस्त्वास्माकमग्ने अध्वरमित्युत्तरस्याग्नेयस्य ।४। नामावास्यां यजते ।५। पिण्डपितृयज्ञं तु करोति ।६। न शौनकयज्ञे साकंप्रस्थाय्ये च विकारो होतुरस्ति ।७। ॥ १० ॥

सार्वसेनियज्ञेन वसिष्ठयज्ञो व्याख्यातः ।१। पूर्वाणि त्वामावास्यानि ।२। न पौर्णमासीं यजते ।३। इति दर्शपूर्णमासायनानि ।४। काम्यानि ।५। पाञ्चदश्यं च सामिधेनीनाम् ।६। आग्नेयाग्नावैष्णवौ ।७। पौर्णमा-

सौविकारः ।८। सदा यजते ऽन्यत्र पर्वणः ।९। मुन्ययनमित्याचक्षते ।१०। आग्नेयैन्द्रो वैश्वदेवः ।११। अमावास्याविकारः ।१२। सदा यजते ऽन्यत्र पर्वणः ।१३। अदीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ।१४। तुरायणमित्याचक्षते ।१५। संवत्सरप्रयोगे च ।१६। ॥ ११ ॥

सौमी श्यामाकेष्टिः ।१। वैणुयवी च ।२। ऐन्द्राग्न आग्नेन्द्रो वा वैश्वदेवो द्यावापृथिवीयश्च व्रीहियवानाम् ।३। सद्वदाज्यभागे ।४। इमं यज्ञं या ते धामानि दिवीति ।५। सौम्यस्य मधुपर्को दक्षिणा ।६। इयं वामस्य मन्मन इति ।७। आ घा ये अग्निमिन्धते ।८। मही द्यौः पृथिवी च न इति ।९। वैश्वदेवद्यावापृथिवीयौ चोपांशु ।१०। विराजौ स्विष्टकृतः ।११। वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ।१२। समानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ।१३। दर्शपूर्णमासौ वा नवानाम् ।१४। अग्निहोत्रं वा यवाग्वा सायंप्रातः ।१५। अग्निहोत्रीं वा नवानादयित्वा तस्यै दुग्धेन सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।१६। गार्हपत्ये वा स्थालीपाकं श्रपयित्वाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः स्वाहाकारेणाहवनीये जुहुयात् ।१७। ॥१२॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्यानाम् ।१। चैत्र्यां वा ।२। वैश्वानरीयपार्जन्येष्टिः पूर्वस्यां पौर्णमास्याम् ।३। पर्जन्याय यस्य व्रते ।४। उत्तरस्यां वैश्वदेवम् ।५। आग्नेयः ।६। सौम्यसावित्रौ ।७। सारस्वतपौष्णौ ।८। मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः ।९। वैश्वदेवी ।१०। द्यावापृथिवीयश्च ।११। हिरण्यपाणिमूतय उदीरय ।१२। पूषन्तव व्रते वयं ते ।१३। इहेह वः प्र चित्रम् ।१४। अग्निमन्थनीयास्वासन्नेषु हविःषु ।१५। पश्चाद्वेदेरवस्थायाग्नये मथ्यमानायेति संप्रेषितः ।१६। अभि त्वा

देव सवितः [17] । मही द्यौः [18] । त्वामग्ने पुष्करादिति च तिस्रः [19] । उत ब्रुवन्तु जन्तव इति जाताय [20] । आ यं हस्ते न खादिनमिति हस्तेन धार्यमाणाय [21] । उत्तरे प्रह्रियमाणाय [22] । अग्निनाग्निः समिध्यते [23] । त्वं ह्यग्ने अग्निना [24] । तं मर्जयन्तेत्यग्निमन्थनीयाः [25] ।१७। नव च प्रयाजाः [26] ।१८। चतुर्थोत्तमावन्तरेण चत्वारः [27] ।१९। दुरो अग्न आज्यस्य व्यन्तु [28] । उषासानक्ता अग्न आज्यस्य वीताम् [29] । दैव्या होतारा अग्न आज्यस्य वीताम् [30] । तिस्रो देवीरग्न आज्यस्य व्यन्तु [31] ।२०। [32] सद्वन्तावाज्यभागौ ।२१। [33] सावित्रद्यावापृथिवीयौ चोपांशु ।२२। [34] विराजौ स्विष्टकृतः ।२३। [35] वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ।२४। [36] नवानुयाजाः ।२५। [37] प्रथमद्वितीयौ तु षलन्तरेण ।२६। [38] देवीर्द्वारो वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु [39] । देवी उषासानक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीताम् [40] । देवी जोष्ट्री वसुवने वसुधेयस्य वीताम् [41] । देवी ऊर्जाहुती वसुवने वसुधेयस्य वीताम् [42] । देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वीताम् [43] । देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु ।२७। [44] समानं समानजिनम् ।२८। [45] संस्थितायां पौर्णमासम् ।२९। [46] मांसाशनं ब्रह्मचर्यं प्राङ्ऽधः शयनं ऋतुकाले वा जायामुपेयात्सत्यवदनं चान्तरालव्रतानि ।३०। [47] ॥१३॥

आषाढ्यां वरुणप्रघासाः फाल्गुनीप्रयोगस्य ।१। चैत्रीप्रयोगस्य श्रवणायाम् ।२। पौष्णान्तानि वैश्वदेविकानि ।३। ऐन्द्राग्नो वारुणी पयस्या मारुती कायश्च ।४। इमं मे वरुण तत्त्वा यामि ।५। मरुतो यद्ध वो दिवः । यूयमस्मान् ।६। हिरण्यगर्भो यः प्राणत इति ।७। आहवनीयाद्वाग्नी प्रणयन्ति ।८। प्र देवं देव्येति तिसृणामासीनः प्रथमाम् ।९।

उत्तरे अनुमंथन् ।१०। इलायास्त्वेति साद्यमानयोरग्न्योः ।११। अग्ने विश्वेभिः स्वनीक सीद होतर्नि होता त्वं दूतः ।१२। इत्यग्निप्रणयनीयाः ।१३। यत्र चासीनः प्रथममन्ववोचत्तत्स्थित्वोत्सृज्यते ।१४। उत्तरस्यां वेदौ होतृकर्म ।१५। उपांशु कायः ।१६। गोमिथुनौ दक्षिणा ।१७। अध्वर्युर्वेदं स्तृणाति ।१८। वारुण्या निष्काषेणावभृथमवैति यथा सोमे ।१९। उरुं हि राजा शतं ते ।२०। समानमन्यद्वैश्वदेवेन ।२१। ॥१४॥

कार्त्तिक्यां साकमेधाः फाल्गुनीप्रयोगस्य ।१। आग्रहायण्यां चैत्रीप्रयोगस्य ।२। अग्नये ऽनीकवते पूर्वस्यां पौर्णमास्यामिष्टिः पूर्वाह्णे ।३।

अनीकैर्द्वेषो ऽर्दयाग्ने विश्वाभिरूतिभिः ।
रयिं नो देहि जीवसे ॥[4]

सैनानीकेन ।[5]४। मध्यन्दिने मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः ।[6]५। सांतपना यो नो मरुतः ।[7]६। सायं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः ।[8]७। अग्निना रयिं गयस्फान इत्याज्यभागौ ।[9]८। गृहमेधास आ गत प्र बुध्न्या वः ।[10]९। त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठमिति स्विष्टकृतः ।[11]१०। न निगदमाह ।[12]११। न सामिधेनीरन्वाह ।[13]१२। आज्यभागप्रभृतीड्यान्ता ।[14]१३। तस्य निष्काषं प्रातः पूर्णदर्व्यं कृत्वेष्टिं मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः ।[15]१४। क्रीळं वः पर्वतश्चित् ।[16]१५। महाहविषि ।[17]१६। ऐन्द्राग्नान्तानि वारुणप्रघासिकानि ।[18]१७। माहेन्द्रो वैश्वकर्मणश्च ।[19]१८। वाचस्पति या ते धामानि परमाणीति ।[2)]१९। उपांशु वैश्वकर्मणः ।[21]२०। एकस्याग्निः प्रणीयते ।[22]२१। ऋषभो दक्षिणा ।[23]२२। न वाजिनं नावभृथो भवति ।[24]२३। समानमन्यद्वरुणप्रघासैः ।[25]२४। ॥१५॥

अपराह्णे पित्र्या त्रिहविरिष्टिः ।१। सोमाय पितृमते पितृभ्यो वा सोमवद्भ्यः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः ।२। अग्निश्च कव्यवाहनः स्विष्टकृद्भवति ।३। त्वं सोम प्र चिकितः सोमो धेनुं त्वं सोम पितृभिरिति सोमस्य पितृमतः ।४। उदीरतामङ्गिरसो ये नः पूर्व इति सोमवताम् ।५। उपहूता आहं पितॄन्बर्हिषद इति बर्हिषदाम् ।६। अव सृज ये चेहाग्निष्वात्ता इत्यग्निष्वात्तानाम् ।७। एकैका याज्या द्वे द्वे पूर्वे पुरोनुवाक्ये ।८। असंतते नानाप्रणवे ।९। ये तातृपुस्त्वमग्न ईलित इत्यग्नेः कव्यवाहनस्य ।१०। प्राचीनापवीत्येता देवता यजति ।११। निगमस्थानेषु चानुवर्तयति ।१२। पितृमन्तं परिहाप्य ।१३। यज्ञोपवीतीति जातूकर्ण्यः ।१४। संप्रैषेषु स्वधाशब्दे क्रियमाणे ये स्वधामहे स्वधा नम इति येयजामहवषट्कारयोः स्थाने ।१५। दक्षिणान्वाहार्यपचनात्परिश्रिते चरन्ति ।१६। अग्रेण वेदिं दक्षिणा तिष्ठति ।१७। न च बर्हिराक्रामति ।१८। उत्सर्गो जपानाम् ।१९। कर्माणि तूष्णीं जपमन्त्राणि ।२०। उपसदि चेत्याचार्याः ।२१। कर्म तु न्यायः ।२२। उशन्तस्त्वेत्येकां सामिधेनीं त्रिरनूच्य नार्षेयमाह ।२३। अपबर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वा नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगमिति जीवनवन्तावाज्यभागौ ।२४। उपहूयेळां न प्राश्नन्ति ।२५। अवघ्राय भागान्प्राश्नन्ति ।२६। पितृभ्यो दत्ते ।२७। ॥१६॥

अया विष्ठा जनयन्कर्वराणि स हि घृणिरुरुर्वराय गातुः ।
स प्रत्युदैद्धरुणं मध्वो अग्रं स्वां यत्तनूं तन्वामैरयत ॥

इति जपन्त उत्तरेणान्वाहार्यपचनं गत्वा ।१। सुसंदृशं त्वा वयमक्षन्नमीमदन्तोपो षु शृणुहीत्याहवनीयमुपस्थाय ।२। मनो न्वा

हुवामह इति तृचेन दक्षिणाग्निम् ।३। आ म एतु मनः पुनरिति ब्रूयुः ।४। अग्निं तं मन्य इति तृचेनाग्ने त्वं न इति च द्वैपदेन गार्हपत्यम् ।५। तच्चक्षुरित्यादित्यमुपस्थाय ।६। अपबर्हिषावनुयाजाविष्ट्वा ।७। न सूक्तवाके यजमानस्य नाम गृह्णाति ।८। शंय्वन्ता च ।९। त्र्यम्बकान्संस्थाप्य मैत्रस्तृचः ।१०। अदितये वा ।११। मित्रस्य चर्षणीधृतो महाँ आदित्यः ।१२। संस्थितायां पौर्णमासम् ।१३। ॥१७॥

शुनासीर्यं ।१। पौष्णान्तानि वैश्वदेविकानि ।२। शुनासीर्यो वायव्यं पयः सौर्यश्च ।३। शुनासीराविमां शुनं नः फालाः ।४। तव वायवृतस्पते ऽध्वर्यवस्सुक्ष्वांसः ।५। तरणिर्विश्वदर्शतो दिवो रुक्म इति ।६। [illegible]पांशु [illegible]र्यः ।७। अश्वः श्वेतो दक्षिणा ।८। गौर्वा ।९। सीरं वा [illegible]दश[illegible]म् ।१०। न वाजिनम् ।११। समानमन्यद्वैश्वदेवेन ।१२। पौर्णम[illegible]वमथ्यमाने ।१३।

इन्द्रश्च नः शुनासीराविमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
गर्भान्धत्तं स्वस्तये ॥ 14

ययोरिदं [विश्वं] भुवनमा विवेश ययोरानन्दो निहितो महश्च ।
शुनासीरावृतुभिः संविदाना इन्द्रवन्ता हविरिदं जुषेथाम्॥ 15 ।१४।

इन्द्राय शुनासीराय स्रुचा जुहुतना हविः ।
जुषतां प्रति मेधिरः ॥ 16

प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै हर्यश्वाय भरता सजोषाः ।
इन्द्र ऋभुभिर्ब्रह्मणा संविदानः शुनासीरी हविरिदं जुषस्व ॥ 17 ।१५।

शुनं हुवेमाश्वायन्तः । 18 ।१६। साकमेधैरिष्ट्वान्वक्षं शुनासीर्यम् । 19 ।१७।

माघ्यां वा पौर्णमास्याम् । 20 ।१८। सोमेनोत्सर्गः पशुनेष्ट्वा वा । 21 ।१९।

पञ्च वर्षेषु पूर्वेद्युः शुनासीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवम् ।[22] २०। ॥ १८ ॥

विध्यपराधे प्रायश्चित्तम् ।१। अर्थलोपे प्रतिनिधिः ।२। भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

अयाश्चाग्ने ऽस्यनभिशस्तिश्च सत्यमित्त्वमया असि ।
अयासा मनसा कृतो ऽयाः सन्हव्यमूहिषे ।
अया नः कृणुहि भेषजं । स्वाहा ॥

इति प्रायश्चित्ताहुती सर्वेषु दोषेषु ।३। आहवनीयः सर्वाहुतीनाम् ।४। जुह्वश्च पात्रम् ।५। चतुर्गृहीतं प्रायश्चित्तेषु ।६। अनन्तरं दोषात्प्रायश्चित्तं न ह्यनिर्हृते दोषे प्रवृत्तिरुत्तरस्यास्ति ।७। प्रत्यक्षविहितं चैकेषु दोषेषु प्रायश्चित्तं तच्चोभे कुर्यात्सर्वप्रायश्चित्तं चाधिकारिकं च ।८। अनुद्धृतं चेदाहवनीयमभ्यस्तमियाद्बहुविदा ब्राह्मणेनोद्धरणं । जातरूपं च कुशे प्रबध्याग्रतो हरन्ति । रजतमभ्युदिते । वरो दक्षिणा ।९। आहवनीये ऽनुगते गार्हपत्यादुद्धरणमग्नये चेष्टिर्ज्योतिष्मते ।१०। उदग्ने शुचयो वि ज्योतिषा ।११। गार्हपत्ये ऽनुगते पूर्वमध्यवसायाहवनीयमन्यं प्रणीय जुहुयात् ।१२। समारोह्य वोदङ्कुदवस्येत् ।१३। उभयोरनुगतयोर्गार्हपत्योल्मुकादुत्तरारण्या मन्थनम् ।१४। उल्मुके ऽविद्यमाने ऽरणी भस्मना संस्पृश्याग्नये च तपस्वते जनद्वते पावकवत इष्टिः ।१५।

आ याहि तपसा जनेष्वाग्ने पावको अर्चिषा ।
उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ [16]
आ नो याहि तपसा जनेष्वाग्ने पावक दीद्यत् ।
हव्या देवेषु नो दधत् ॥ ।[17] १६।

इत्यभ्युदितयोरभ्यस्तमितयोर्वान्येन वा नष्टयोः कारणेनाग्न्याधेये-नोत्पादयेत् । १७ । ॥१९॥

उपसृष्टा चेदग्निहोत्री वाश्येत सूयवसादिति यवसमुष्टिं प्रयच्छेत् ।१।

उपविशेच्चेत् ।

यस्माद्भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृल नमो रुद्राय मीळ्हुषे ॥

इत्यार्द्रदण्डेनोत्थाप्य

उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ।
इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय च ॥

इत्यनुमन्त्रयेत ।२। द्वेष्याय वा दद्यात् ।३। हविषि स्कन्ने ऽप्कायं वो

ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा ।
या पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥

इत्यद्भिरुपनिनीयास्कानधित प्राजनि । दिवं देवांस्तृतीयं यज्ञो ऽगात्ततो मा द्रविणमष्ट्वन्तरिक्षं पितॄंस्तृतीयं यज्ञो ऽगात्ततो मा द्रविणमष्टु पृथिवीं मनुष्यांस्तृतीयं यज्ञो ऽगात्ततो मा द्रविणमष्ट्वित्यनुमन्त्रयेत ।४। यद्ब्राह्मणो जुगुप्सुर्न भक्षयेदेतद्दुष्टस्य लक्षणम् ।५। तस्यापः प्रतिपत् ।६। शेषे विद्यमाने तेन समापनम् ।७। शेषाभावे ऽन्यदुत्पादयेत् ।८। तस्मिन्द्रव्ये ऽविद्यमाने यत्सामान्यतमं मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात् ।९। एष प्रतिनिधीनां धर्मः ।१०। अविकारस्तु शब्दानाम् ।११। अप्रत्तदैवते दुष्टे नावृत्तिरस्ति होत्रस्यान्यद्धविः संस्कृत्य प्रयच्छेद्देवतायै ।१२। नावृत्तिः प्रत्तदोषे ऽस्ति लुप्यते स्विष्टकृदिडं भक्षाश्च ।१३। आज्येन परम् ।१४। अन्यासु देवता-

यस्य वर्षेषु पूर्वेद्युः शुनासीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवम् ।[22] २०। ॥ १८ ॥

विध्यपराधे प्रायश्चित्तम् ।१। अर्थलोपे प्रतिनिधिः ।२। भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

अयाश्चाग्ने ऽस्यनभिशस्तिश्च सत्यमित्त्वमया असि ।
अयासा मनसा कृतो ऽयाः सन्हव्यमूहिषे ।
अया नः कृणुहि भेषजं । स्वाहा ॥

इति प्रायश्चित्ताहुती सर्वेषु दोषेषु ।३। आहवनीयः सर्वाहुतीनाम् ।४। जुहूश्च पात्रम् ।५। चतुर्गृहीतं प्रायश्चित्तेषु ।६। अनन्तरं दोषात्प्रायश्चित्तं न ह्यनिर्हृते दोषे प्रवृत्तिरुत्तरस्यास्ति ।७। प्रत्यक्षविहितं चैकेषु दोषेषु प्रायश्चित्तं तत्रोभे कुर्यात्सर्वप्रायश्चित्तं चाधिकारिकं च ।८। अनुद्धृतं चेदाहवनीयमभ्यस्तमियाद्बहुविदा ब्राह्मणेनोद्धरणं। जातरूपं च कुशे प्रबध्याग्रतो हरन्ति। रजतमभ्युदिते। वरो दक्षिणा ।९। आहवनीये ऽनुगते गार्हपत्यादुद्धरणमग्नये चेष्टिर्ज्योतिष्मते ।१०। उदग्ने शुचयो वि ज्योतिषा ।११। गार्हपत्ये ऽनुगते पूर्वमध्यवसायाहवनीयमन्यं प्रणीय जुहुयात् ।१२। समारोह्य वोदङ्कुद्वसेत् ।१३। उभयोरनुगतयोर्गार्हपत्योल्मुकादुत्तरारण्या मन्थनम् ।१४। उल्मुके ऽविद्यमाने ऽरणी भस्मना संस्पृश्याग्नये च तपस्वते जनद्वते पावकवत इष्टिः ।१५।

आ याहि तपसा जनेष्वाग्ने पावको अर्चिषा ।
उपेमां सुष्टुतिं मम ॥[16]
आ नो याहि तपसा जनेष्वाग्ने पावक दीद्यत् ।
हव्या देवेषु नो दधत् ॥ ।[17] १६।

इत्यभ्युदितयोरस्तमितयोर्वान्येन वा नष्टयोः कारणेनाग्न्याधेये-
नोत्पादयेत् । १७ । ॥१९॥

उपसृष्टा चेदग्निहोत्री वाश्येत सूयवसादिति यवसमुष्टिं प्रयच्छेत् ।१।
उपविशेच्चेत् ।

यस्माद्भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो रुद्राय मीळ्हुषे ॥

इत्यार्द्रदण्डेनोत्थाप्य

उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ।
इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय च ॥

इत्यनुमन्त्रयेत ।२। देवाय वा दद्यात् ।३। हविषि स्कन्ने ऽस्कायं वो

यथोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा ।
या पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥

इत्यद्भिरुपनिनीयास्कानधित प्राजनि । दिवं देवांस्तृतीयं यज्ञो ऽगा-त्ततो मा द्रविणमष्ट्वन्तरिक्षं पितॄंस्तृतीयं यज्ञो ऽगात्ततो मा द्रवि-णमष्टु पृथिवीं मनुष्यांस्तृतीयं यज्ञो ऽगात्ततो मा द्रविणमष्ट्वित्यनु-मन्त्रयेत ।४। यद्ब्राह्मणो जुगुप्सुर्न भवयेदेतद्दुष्टस्य लक्षणम् ।५। तस्यापः प्रतिपत् ।६। शेषे विद्यमाने तेन समापनम् ।७। शेषाभावे ऽन्यदुत्पादयेत् ।८। तस्मिन्द्रव्ये ऽविद्यमाने यत्सामान्यतमं मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात् ।९। एष प्रतिनिधीनां धर्मः ।१०। अविकारस्तु शब्दानाम् ।११। अप्रत्तदैवते दुष्टे नावृत्तिरस्ति हौत्रस्यान्यद्धविः संस्कृत्य प्रयच्छेद्देवतायै ।१२। नावृत्तिः प्रत्तदोषे ऽस्ति लुप्यते स्विष्टकृदिडं भक्षाश्च ।१३। आज्येन परम् ।१४। अन्यासु देवता-

स्विष्टासु दुष्टेन वा शेषवति तन्त्रे प्रदानमावर्तते ।१५। सर्वैर्हविरपूर्वे । १६। कृतस्थानावृत्तिर्गुणलोपे संनिपातप्रधानत्वात् ।१७। मन्त्रं नानुजपेत् ।१८। अनुजपेदिति जातूकर्ण्यः ।१९। अन्याभ्यो गृहीते ऽन्यासु वावाहितासु चोदिताभ्यः प्रयच्छेदाज्येनावाहिता यजेत् ।२०। ॥२०॥

इष्टिपशुबन्धेषु सोमे च प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोति ।१। ऋग्वेदे चेद्दोषः स्याद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये ।२। यजुर्वेदे चेद्भुवः स्वाहेत्यन्वाहार्यपचने ।३। सोमे त्वाग्नीध्रीये ।४। सामवेदे चेत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये ।५। भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यज्ञायमाने दोषे ।६। अनुपस्थाय प्रसर्गे प्रतिदिशमुपस्थानम् ।७। उपस्थायाप्रसर्गे यथा प्रोष्य ।८। समारोह्याप्रसर्गे मन्थनम् ।९। नारण्योरस्त्युपस्थानम् ।१०। नाहोमेनानिज्यया वाग्नीनुत्सृजेत् ।११। प्रायश्चित्तं तु कृत्वातीतानि कर्माणि प्रतिनिदध्यात्प्रतिनिदध्यात् ।१२। ॥२१॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ।

ओम् ॥

पत्नीयजमानौ व्रत्यम् ।१। अश्नीयातां प्राग्वत्सापाकरणात् ।२। यदन्यन्मांसलवणमिथुनमाषेभ्यो येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः स्यात् ।३। ॥१॥

अग्नीनन्वादधातीष्टिपशुबन्धेषु पूर्वेद्युः ।१। आहवनीये महाव्याहृत्योत्तमया ।२। प्रथमया गार्हपत्ये ।३। दक्षिणाग्नौ मध्यमया ।४। द्वे द्वे च तूष्णीम् ।५। आहवनीये दशमीं समस्ताभिः ।६। महाव्याहृतीनां वा स्थाने चतस्रो विहव्यस्यानुपूर्व्येण ।७। उपस्थानं च शेषेण ।८। अप नः शोशुचदघमिति सप्ताग्ने नय यस्त्वा हृदा त्वं नो अग्ने अधरादिति वा दशभिः ।९। आग्नये वाचमिमं स्तोममिति चोपस्थानं सूक्ताभ्याम् ।१०। तूष्णीं प्रागहोमम् ।११। महाव्याहृतिभिः पैङ्ग्यम् ।१२। कौषीतकं विहव्येन ।१३। आरुणमुत्तमम् ।१४। ॥२॥

पिण्डपितृयज्ञोऽपराह्णेऽमावास्यायाम् ।१। दक्षिणाग्नेः पुरस्ताच्छूर्पं स्थालीं स्फ्यं पात्रीमुलूखलमुसले च संसाद्य ।२। गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणाग्रेषु कुशेषु स्फ्यं निधाय ।३। उपरिष्टाद्व्रीहीन्पात्र्याम् ।४। पुरस्ताच्छूर्पं स्थालीम् ।५। आच्य सव्यं जानु नीचा मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णाति पितॄन्ध्यायन् ।६। यथाधोबिलास्ततः स [7] स्थात्पत्न्या सकृत्फलीकृतान्[8]दक्षिणाग्नौ श्रपयित्वा[9]भिघार्य[10] प्रत्यगुद्वास्या[11]वसवि परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य[12] दक्षिणं जान्वाच्य[13] यज्ञोपवीती प्राङासीनो मेक्षणेन जुहोति । [14]८ । * ॥३॥

---

* Comm. पत्न्या सकृत्फलीकृतानित्यारभ्य जुहोतीत्यन्तं सूत्रं तथापि क्वाप्रत्ययान्तानि खण्डशो व्याख्यायन्ते ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति ।१। मेक्षणमनुप्रहृत्य[2] दक्षिणा दक्षिणाग्नेरपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति स्फ्येनोल्मुक्याभ्युक्ष्य[3][4]

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।
परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्र णुदात्यस्मात् ॥

इत्युल्मुकमुन्मृष्टस्य दक्षिणार्धे निधाय[5] मूले कुशान्सकृल्लूनानुन्मृष्टे निधायाशावनेनिक्ष्व[6] ये च त्वामत्रान्विति पितुर्नामादिश्य कुशेष्वपो निषिञ्चत्यवाचीनपाणिना* ।२।[7] एवं दक्षिणतः पितामहस्य ।३।[8] प्रपितामहस्य च ।४।[9] असावेतत्ते ये च त्वामत्रान्विति पिण्डान्यथावनेजितं निधाय ।५।[10] उभावेकस्मिन्पितृभेदे ।६।[11] न जीवपितुरस्ति ।७।[12] न जीवान्तर्हिताय ।८।[13] येभ्यो वा पिता तेभ्यः पुत्रः ।९।[14] होमान्तं वा ।१०।[15] अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आवृषायध्वमिति ।११।[16] उदङ्पर्यावृत्य ।१२।[17] चिरा तमनादासित्वा ।१३।[18] अमीमदन्त पितरो यथाभागमवीवृषतेति प्रतिपर्यावृत्य ।१४।[19] तथैवावनेज्य ।१५।[20] ॥४॥

नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शोषाय । नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरो बलाय नमो वः पितरो मृत्यवे । नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः स्वधायै । नमो वः पितरः पितरो नमो वः । ये ऽत्र पितरः पितरः स्थ यूयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्थ । य इह पितरो मनुष्या वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्म । या अत्र पितरः स्वधा युष्माकं सा । य इह पितर

---

* Comm. मेक्षणमनुप्रहृत्य । इत्यारभ्यावाचीनपाणिनेति सूत्रान्तः । खण्डस्तु व्याख्यायन्ते क्रान्तानि प्रतिपत्तिलाघवार्थम् ।

एधतुरस्माकं स। गृहान्नः पितरो दत्तेति।१। एतद्वः पितरो वासो वध्वं पितर इति त्रीणि सूचाण्युपन्यस्य।२। ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्। स्वधा स्थ तर्पयत नः पितॄनित्युदकशेषं निनीय।३। अवघ्राय पिण्डान्।४। अवधाय प्राश्नीयात्।५। ब्राह्मणाय वा दद्यात्।६। अपो वाभ्यवहरेत्।७। मध्यमपिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयात्।

आ धत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम्।
यथेह पुरुषो ऽसत्॥

इति।८। उल्मुकमग्नौ कृत्वा।९। सकृदाच्छिन्नाननुप्रहृत्य।१०। अग्निहोत्रं यवाग्वैव सायंप्रातः।११। स्वयंहोमश्च पर्वणि।१२। एतेनैव धर्मेणानाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञः[13] क्रियेत।१३[14]।॥५॥

दक्षिणतोन्यायं ब्रह्मकर्म।१। पश्चात्त्व[illegible]यायाम्।२। यजमाननिमित्तो विपर्ययः।३। अग्रेण यजमानमासनम्।४। समानं होत्रा तृणनिरसनम्।५। तथोपवेशनम्।६। कर्मादौ देशपृथक्त्वे च।७। प्रागग्रता विकारः।८। बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पातु स यज्ञपतिं स मां पातु बृहस्पतिर्दैवो ब्रह्माहं मानुषो भूर्भुवः स्वरोमित्युपविश्य।९। सान्त्यं च सर्वकर्मणाम्।१०। मन्त्रवत्सु वाग्यमनम्।११। सर्वासु गतिषु यथा व्रजन्त्यन्यथा ततः प्रत्यायन्ति।१२। अनुसमेत्यग्नौ प्रणीयमाने।१३। सहैवैनोपवेशनम्।१४। अश्वो ब्रह्मणो ऽन्याधेये।१५। सर्वेषां वा।१६। कर्मप्रसवायामन्त्रित ओमित्युक्त्वा यथाकर्म प्रसौति।१७। ॥६॥

प्रणीताकाले वाग्यमनम्।१। हविष्कृता विसर्गः।२। इष्टे च स्विष्ट-

२४ कृत्यानुयाजप्रसवेन विसर्गः ।३। मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति
खि १ ज ८ । ६
प्राशित्रं प्रतीक्ष्य ।४। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्य ।५। पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थ इति प्राग्दण्डं स्थण्डिले निधाय ।६। उपकनिष्ठिकयाङ्गुष्ठेन च प्राशित्रं गृहीत्वा ।७। अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति प्राश्यासंखादन् ।८। शान्तिरसीत्याचम्य ।९। प्राणान्संमृशति ।१०। प्राणपा असि प्राणं मे पाहीति नासिके मुखं च ।११। चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी ।१२। श्रोत्रपा असि श्रोत्रं मे पाहीति श्रोत्रे ।१३। इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभिम् ।१४। को ऽदात्कस्मा अदात्कामो ऽदात्कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्त इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्य ।१५। ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्युक्तः ।१६। देव सवितरेतं ते यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव देवेन सवित्रा प्रसूत इति जपित्वों प्रतिष्ठेति प्रसौति ।१७। प्रणीतासु विमुक्तास्वुत्सर्जनं ब्रह्मणः ।१८। प्राशनं ब्रह्मभागस्य ।१९। ॥७॥

अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायाग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो धाम्नेधाम्ने मे भव यजुषेयजुष इत्याज्यमवेक्षते पत्नी ।१। तेजो ऽसि शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसीत्यासन्नं वेदौ यजमानः ।२। ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ सुकृतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिमित्यासन्नानि हवींष्यभिमृश्य ।3। * पाहि मां यज्ञन्यमित्यात्मानम् ।4। वृष्टिरसि पाप्मानं मे

* See the following annotation.

वृश्च विद्मासि विद्म मे पाप्मानमित्याचम्य ।[5] अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्। इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीत्याहवनीये समिधमाधाय वाचं यच्छति * । ३[6] । अग्ने वायो विद्युच्चन्द्रमः सलोकतां वो ऽशीयेति ध्यायात् । ४[7] । यत्कामो वा स्यात् । ५[8] । अनुपदस्यमन्नाद्यमाप्नवानीत्याकाशं समुद्रं वा । ६[9] । ॥८॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम् ।
अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः ॥

इतीळायामुपहूयमानायाम् ।१। अथ पिन्वस्व प्राणं मे पाहि प्रजां मे पाहि पशून्मे पाहि ब्रह्म मे धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशो मे धुक्ष्व दिशां क्लृप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशस्तासु क्लृप्तासु राध्यासम्। अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आवृषायध्वमिति बर्हिषदं पुरोडाशमभिमृश्य ।२। अमीमदन्त पितरो यथाभागमवीवृषतेति प्रत्यवधाय ।३। प्रजापतेर्भागो ऽस्यूर्जस्वान्पयस्वानक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्रा अमुष्मिंल्लोक इह चेत्यन्वाहार्यमभिमृश्य ।४। अनुयाजेष्विष्टेषु व्यूहति स्रुचावग्नेरग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीत्युत्तानेन दक्षिणेन जुहूं प्राचीमग्निरग्नीषोमौ तमपनुदन्तु यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति नीचा सव्येनोपभृतं प्रतीचीम् ।५। यथादेवतमन्यत्र ।६। अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये स्रुवेण जुहोति ।७। ॥९॥

यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भागं शतक्रतू ।
इदं वां तेन प्रीणामि तस्य तृम्पतमहाहाऊहह स्वाहा

* Comm. यच्छतीति सूत्रान्तः । खण्डसमुच्चन्ते । क्रमवर्तित्वाद्वाचः ।

गन्धर्वाभ्यां नारीष्टाभ्यामहाहाऊहूभ्यां स्वाहा । अग्ने पृथिव्या अधिपते वायो ऽन्तरिक्षस्याधिपते सवितः प्रसवानामधिपते सूर्य नक्षत्राणामधिपते सोमौषधीनामधिपते त्वष्टः समिधां रूपाणामधिपते मित्र सत्यानामधिपते वरुण धर्माणामधिपत इन्द्र ज्येष्ठानामधिपते प्रजापते प्रजानामधिपते देवा देवेषु पराक्रमध्वम् ।१। प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वमित्येवमेकोत्तरमैकादशभ्यः ।२। विश्वे देवास्त्रयस्त्रिंशास्त्रिरेकादशिन उत्तरोत्तरवर्त्मान उत्तरसत्वानो विश्वे वैश्वानरा विश्वे विश्वमहस इह मावताऽस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रे ऽस्मिन्कर्मण्यस्यामाशिष्यस्यां प्रतिष्ठायामस्यां देवहूत्यामयं मे कामः समृध्यतां स्वाहेति यत्कामो भवति ।३। प्रजापत इति चतुर्थी ।४। ॥१०॥

आ प्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यो ।
सूर्याया ऊधो ऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥
इत्याप्याययति ध्रुवाम् ।१। समिष्टयजुर्ह्यमानमन्वारभते ।२। सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्रा अमुष्मिँल्लोक इह चेति पूर्णपात्रमभिमृश्य दिशो व्युदुक्षति ।३। प्राच्या दिशा सह देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम् ।[4] दक्षिणया दिशा सह मासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।[5] प्रतीच्या दिशा सह गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् ।[6] उदीच्या दिशा सहाप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्ताम् ।[7] ऊर्ध्वया दिशा सह यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति ।[8] ४ । सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीम् ।[9] ५ । आपोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिरभिमृश्य ।[10] अच्छायं वो यथोरोजसेति प्राचीर्निनीयोदीचीर्वा ।[11]

समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिमभि गच्छत ।
अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा सेचि नो धनम् ॥

इत्यभिमन्त्र्य[12] । शंनोदेवीयाभिस्तिसृभिरुरो ऽभिमृश्य[13] । समिन्द्र णः
सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन ।
त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय

इति प्राणान्[14] ।

अनु नो मार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥

इति मुखं विमृज्य[15] ॥ ११ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते * । [16] ६ । दक्षिणाद्वेदेः श्रोणिदेशादाहवनीयात् ।१। दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा तमहमनु व्यक्रंसि ततो निर्भक्तः स यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्यभ्युद्धृत्य दक्षिणं पादं हीनतरं सव्यम् ।२। अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसेति द्वितीयम् ।३। पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसेति तृतीयम् ।४। दिक्षु विष्णुर्व्यक्रंस्तानुष्टुभेन छन्दसेति तिर्यग्विक्रामति ।५। समान उदर्कः ।६। अगन्म स्वरिति प्राङीक्षते ।७। सं ज्योतिषाभूमेत्याहवनीयम् ।८। समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषो वसुर्यज्ञो वसीयान्भूयासमिति प्राङेव ।९। स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिरायुर्दा अस्यायुर्मे देहि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि तनूपा असि तन्वं मे पाहीदमहमाभ्यो दिग्भ्यो ऽस्यै दिवो ऽस्मादन्तरिक्षादस्मात्पृथिव्या अस्मादन्नाद्यादस्यै प्रतिष्ठायै द्विषन्तं भ्रातृव्यं निर्भजामि निर्भक्तो द्विष-

* Comm. आपोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिरभिमृश्य । विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूत्रं । त्यवम्नानि खण्डशो व्याख्यायन्ते ।

ऽभ्यावृत्य इत्यादित्यमुपस्थाय ।[10] * ऐन्द्रीमावृतमावर्त्त आदित्यस्यावृत-मन्वावर्त्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य ।[11] सव्यावृदेत्य गार्हपत्यम् ।[12] अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वयाग्ने गृहपतिना भूयासं सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः ।

अस्थूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु ।

शतं हिमा मह्यममुष्यादिति पुत्रनामान्यभिव्याहृत्य ।[13] भूर्भुवः स्वः सं मा कामेन गमयेत्यस्याङ्गारमुपस्पृश्य ।[14]

यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स उ वावृधे पुनः ।
स देवानामधिपतिर्बभूव सो ऽस्मानधिपतीन्कृणोतु ॥

इति जपित्वा ।[15] तथैवाचम्य ।[16] अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तेनारात्सं य एवास्मि सो ऽस्मीत्याहवनीये समिधमाधाय ।[17] विसृज्य वाचं ।[18] ॥१२॥

यो नो दूरे द्वेष्टि यो नो अन्ति समानो निष्ट्यो अरणश्चिदग्ने ।
इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचन ॥

इत्याहवनीयस्य विक्षामाण्युपसमस्य ।[19] गोमाँ अग्न इति तृचं जपति ।[20] ॥१०॥
उदयं तच्चक्षुः संदृशस्ते मा च्छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते मा वृक्षीत्या-दित्यमुपस्थाय ।[1] † तथैवावृत्य ।[2] सव्यावृदुपविश्य ।[3]

इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये ।
आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसनि ।
अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त ॥

---

* Comm. आदित्यमुपस्थाय । जपतीति सूत्रच्छेदः । सूक्तानि खण्डशो व्याख्यायन्ते ।

† Comm. प्रजातिकाम इति सूत्राक्षः ।

इति पयोभक्षं प्रजातिकामः ।१।[4] दधिक्राव्णो अकारिषमिति वा संनुभूषन्दधिभक्षम् ।२।[5] सं यज्ञपतिराशिषेति यजमानभागं प्राश्नाति ।३।[6] समिष्टयजुषा सह प्रवसति जुहोति ।४।[7] ॥१३॥

जीवतः कर्माणि ।१। विसमाप्ते चेदभिप्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनम् ।२। आहवनीये सर्वाणि हवींष्यनुप्रहृत्य ।३। संहार्य रोमनखानि प्रेतस्य ।४। आप्लुत्यालंकृत्य ।५। दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणप्राक्प्रवणे [न] वा ।६। अपेत वीतेति पलाशशाखया विमृज्य ।७। स्फ्येनोल्लिख्याभ्युक्ष्य ।८। प्राग्दक्षिणाचीं चितिं कृत्वा ।९। पुरस्तादाहवनीयं पश्चान्निधाय गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम् ।१०। अन्तरेण गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं च हृत्वा ।११। उत्तानं चितौ निपात्य ।१२। दक्षिणतः पश्चाद्वा गामनुस्तरणीमजां वा रोहिणीं दक्षिणामुखीं प्रोक्ष्य ।१३। जीवन्त्याः संज्ञप्ताया वा वृक्कौ पृष्ठत उद्धृत्य ।१४। अन्वाहार्यपचने कवोष्णौ कृत्वाति द्रवेत्यृग्भ्यां पाण्योराधाय ।१५। प्राणायतनेषु हिरण्यशकलान्कृत्वा ।१६। अग्नेर्वर्मेति वपया मुखं प्रच्छाद्य ।१७। दक्षिणे पाणौ जुहूम् ।१८। उपभृतं सव्ये ।१९। ध्रुवामुरसि ।२०। अग्निहोत्रहवणीं कण्ठे ।२१। स्रुवौ नासिकयोः ।२२। प्राशित्रहरणं दक्षिणे कर्णे ।२३। प्रणीताप्रणयनं सव्ये ।२४। शिरसि कपालानि ।२५। अप्सु ग्रावाणः ।२६। उदरे समवत्तधानीम् ।२७। पार्श्वयोः पात्र्यौ ।२८। स्फ्यं दक्षिणे पार्श्वे ।२९। कृष्णाजिनं सव्ये ।३०। उपस्थे अरणी ।३१। ऊर्वोरष्ठीवतोश्चोलूखलमुसले ।३२। पादयोः शूर्पशकटे ।३३। पत्नौ ऽग्निहोत्रपात्राणि ।३४। तानि घृतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा ।३५। अयं वै

त्वत्त्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः। जातवेदो वहस्वैनं सुकृतां यत्र लोकः। अयं वै त्वामजनयदयं त्वदधिजायतामसौ स्वाहेत्युपोहन्त्यग्निभिः ।२६। ॥१४।

मैनमग्न इति संप्रदीप्ते दश जपित्वा सव्यावृतो ऽनवेक्षमाणाः प्रागुदञ्चः प्रक्रामन्ति ।१। मृत्योः पदमित्यनुमन्त्रयते द्वाभ्याम् ।२। आपो हि ष्ठा सना च सोमेत्युदकं स्पृशन्ति सूक्ताभ्यामनभिनिमज्जन्तो ऽसंधावमानाः ।३। असावेतत्त इत्येकमुदकाञ्जलिं प्रदाय।[4] * आपो अस्मानित्युत्क्रम्य।[5] अहतं वासः परिधाय।[6] तच्चक्षुरित्यादित्यमुपस्थाय।[7] कनिष्ठपूर्वाः प्रत्यायन्ति ।४।[8] उदपात्रे दूर्वायवसर्षपाण्योप्यार्द्रे गोमये निधायाश्मन्वतीत्यभ्यक्रमश्मानमग्निमुदपात्रं च संस्पृशन्ति ।५।[9] अधःशय्या हविष्यभक्षता प्रत्यूहनं च कर्मणां वैतानवर्जमेकरात्रं त्रिरात्रं नवरात्रं वा ऽ वा संचयनाद्व्रतानि ।६।[10] नाघाहानि वर्धयेयुरिति ह स्माह कौषीतकिः ।७।[11] अपरपक्षे संचित्यायुजासु रात्रिषु।[12] † यं त्वमग्न इति द्वाभ्यां सक्षीरेणोदकेनास्थीनि निर्वाप्य।[13] पुराणे कुम्भे शरीराण्योप्य।[14] उत्ते स्तभ्नामीति लोष्टेनापिधाय।[15] उच्छ्वञ्चस्वेति खाते निखाय।[16] उच्छ्वञ्चमानेति परिमिते ऽवधाय।[17] अरण्ये निखनन्ति ।८।[18] शरीरेष्वदृश्यमानेषु त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानि ।९।[19] तेषामावापस्थानम् ।१०। चत्वारिंशच्छिरसि ।११।[20] ग्रीवायां दश ।१२।[21] अंसान्वंसयोर्बाह्वोः शतम् ।१३।[22] उरसि त्रिंशत् ।१४।[23] जठरे विंशतिः ।१५।[24] षड्वृषणयोः ।१६।[25] शिश्ने चत्वारि ।१७।[2;] ऊर्वोः

* Comm. प्रत्यायन्तीति सूत्रच्छेदः। त्र्यवन्तानि तु खण्डस्य उच्यन्ते।
† अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः।

शतम् ।[27] १८ । त्रिंशज्जानुजङ्घाष्ठीवतोः ।[28] १९ । पादाङ्गुलीषु विंशतिः ।[29] २० । एवं त्रीणि षष्टिशतानि भवन्ति ।[30] २१ । पुरुषाकृतिं कृत्वोर्णासूत्रैः परिवेष्ट्य यवचूर्णैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्याग्निभिः संस्कुर्वन्ति ।[31] २२ । इत्थंपत्नीं पूर्वमारिणीमग्निभिः संस्कृत्य सांतपनेन वान्यामानीय ततः पुनरादधीत ।[32] २३ । ॥ १५ ॥

व्रतापवर्गे परिधिकर्म ।१। आनडुहं रोहितं चर्मोदग्ग्रीवं प्राग्ग्रीवं वोत्तरलोम पश्चादग्नेरुपस्तीर्योपविशन्ति कुशान्वैवमग्रान् ।२। अन्तरेणाग्निं चैतांश्चाभ्यक्तमश्मानं निधाय[3] । * शम्याः परिधीन्कृत्वा[4] । शमीमयमिध्मं पालाशं वा[5] । वारणेन स्रुवेण कांस्येन वा जुहोति ।[6] ३ । उपस्थकृतः समन्वारब्धेषु ।[7] ४ । इमं जीवेभ्यः

परैतु मृत्युरमृतं म आ गाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु ।

पर्णं वनस्पतेरिवाभि नः शीयतां रयिः ।

सचतां न शचीपतिः ॥

याश्चारुणे दशान्वाधान इति ।[8] ५ । द्वादश कृत्वा[9] । † यथाहानीति दक्षिणमन्वंसं द्वाभ्यां समीक्ष्य[10] । अञ्जनं सर्पिषा संनिनीय[11] । कुशैः स्त्रीणामक्षीण्यनक्तीमा नारीरिति[12] । सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीम् ।[13] ६ । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति द्वाभ्यां ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतोऽनुमन्त्रयते ।[14] ७ । अनडुहो वा पुच्छम् ।[15] ८ । अनड्वानहतं वासः कांस्यश्च दक्षिणा ।[16] ९ । दक्षिणतो वित्तं नि वर्तध्वमिति सूक्तेन प्रत्येनाः प्रदक्षिणं त्रिः पर्यैति ।[17] १० । प्रत्येनसि परिधिकर्म ।[18] ११ । ॥ १६ ॥

---

* Comm. जुहोतीति सूत्रान्तः ।

† Comm. तूष्णीमित्येवमन्तं सूत्रं । ...

रुद्रं गवा यजते स्वस्त्ययनाय ।१। शूलगव इत्याचक्षते ।२। शुद्धपक्ष उपोष्य पुण्ये नक्षत्रे प्रागुदीच्यां दिशि ।३। अग्निं मथित्वा प्राञ्चं प्रणीय ।४। पुरस्तात्पलाशशाखां सपलाशां निखाय ।५। तस्या उत्तरतः पशुमुपस्थाप्य ।६। रुद्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि ।७। रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।८। रुद्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मीति नियुनक्ति पलाशशाखायाम् ।९। पर्यग्निकृतमुदञ्चं नयन्ति ।१०। तं संज्ञपयन्ति प्राक्शिरसमुदक्पादं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादमरवमाणम् ।११।

यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिरा हते ।
अग्निर्मा तस्मादेनसो जातवेदाः प्र मुञ्चतु ॥

स्वाहेति रवमाणे जुहोति ।१२। वपामुद्धृत्य प्रक्षाल्य[13] पूर्वे ऽग्नौ श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य[14] [15] शिवंशिवमिति त्रिः पर्युक्ष्याज्याहुतीर्जुहो-[16] ति ।[17]१३। ॥१७॥

या तिरश्ची नि पद्यते अहं विधरणी इति ।
तां घृतस्य धारया युजे समर्धनीमहम् ॥

स्वाहा ।१।

यस्येदं सर्वं तमिमं हवामहे ।
स मे कामान्कामपतिः प्र यच्छतु ॥

स्वाहेति द्वितीयाम् ।२। अग्ने पृथिव्या अधिपत इति तृतीयाम् ।३। प्रजापत इति चतुर्थीम् ।४। त्रीणि पलाशपलाशानि मध्यमानि संहृत्योपस्तीर्य ।[5]* वपामवधायाभिघार्य ।[6]

* Comm. अनुप्रहरति पलाशानीति सूत्राम्तः।

यावतामहमीशे यावन्तो मे अमात्याः ।
तेभ्यस्त्वा देव वन्दे तेभ्यो नो देव मृल ॥

वेद ते पितरं वेद मातरं द्यौस्ते पिता पृथिवी माता । तस्मै ते देव भवाय शर्वाय पशुपतय उग्राय देवाय महते देवाय रुद्रायेशानायाशनये स्वाहेति वपां हुत्वा [7]। अनुप्रहरति पलाशानि । [8] ५ । वपाश्रपण्यौ च । [9] ६ । दर्शाय ते प्रतिदर्शाय स्वाहेत्युत्तरामाज्याहुतिं हुत्वा तथैव पर्युक्षति । [10] ७ । पश्चिमे ऽग्नौ स्थालीपाकं श्रपयति । [11] ८ । उत्तरतो ऽवदानानि । [12] ९ । स्थालीपाकं यूषं मांसमाज्यमिति संनिनीय शंयोः शंयोरिति त्रिः पर्युक्ष्य जुहोति । [13] १० । ॥ १८ ॥

भवाय स्वाहा शर्वाय स्वाहा रुद्राय स्वाहेशानाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ।१। तथैव पर्युक्ष्य ।२। तान्येव संनिनीय ।३। अग्नौ पश्चिमे ।४। भवान्यै स्वाहा शर्वाण्यै स्वाहा रुद्राण्यै स्वाहेशानान्यै स्वाहाग्नाय्यै स्वाहेति ।५। समानं पर्युक्षणम् ।६। पला विकङ्कतात्पलाशानि प्रागुदञ्चि निधाय* [7]। तेषु लोहितमिश्रमूवध्यमवधाय [8]। रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशति । [9] ७ । आघोषिण्यः प्रतिघोषिण्यः संघोषिण्यो विचिन्वत्यः श्वसनाः क्रव्याद एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहेति । [10] ८ । यजमानस्योपतिष्ठते । [11] ९ । ॥ १९ ॥

भूपते भुवपते भुवस्पते भूतपते भूतानां पते महतो भूतस्य पते मृल नो द्विपदे च चतुष्पदे च पशवे मृल नस्य द्विपदस्य चतुष्पदस्य पशून्यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो दुरापूरो ऽसि सक्षायो ऽधि-

---

* Comm. अनुदिशतीति सूत्रान्तः ।

नासेन। तस्य ते धनुर्हृदयं मन इषवश्चक्षुर्विसर्गस्तं त्वा तथा वेद नमस्ते अस्तु सोमस्त्वावतु मा मा हिंसीः ।

यावरण्ये पतयतो वृकौ जञ्जभताविव ।

महादेवस्य पुत्राभ्यां भवशर्वाभ्यां नमः ॥१॥

कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति च सूक्तानि ।२। वरो दक्षिणा ।३। उपाकरणं प्रोक्षणं पर्यग्निकरण-मित्यावृतः पाशुबन्धिक्यः ।४। पलाशशाखेति देवतायै वपां देवतायै हविः स्विष्टकृते चान्येषां पशूनाम् ।५। आग्नेयः सौम्यश्चाज्यभागौ देवतायै वपां देवतायै हविः स्विष्टकृते चाज्याहुतिश्चानुमतये स्थालीपाकानाम् ।६। ॥२०॥

षडर्घ्या भवन्त्याचार्य ऋत्विक् श्वशुरो राजा स्नातकः प्रिय इति । १। उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा

अहं वर्ष्म सदृशानां विद्युतामिव सूर्यः ।

इदं तमधि तिष्ठामि यो अस्माँ अभि दासति ॥

इति कूर्चमध्यास्ते ऽधितिष्ठति वा ।२। विराजो दोहो ऽसि विराजो दोहमशीय मयि पद्यायै विराजो दोह इति पाद्यं प्रतिगृह्य ।३। अर्घ्यमित्युक्तो ऽपः प्रतिगृह्य ।४। आचमनीयमित्युक्त आपोहिष्ठीया-भिस्तिसृभिरेकैकयाचम्य ।५। मधुपर्क इत्यु[illegible] तथा प्रतीक्ष्य ।६। तथा प्रतिगृह्णाति। यशसे ब्रह्मवर्चसायेति विकारः ।७। प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वाङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया च पूर्वार्धादुपहत्य पूर्वार्धे कांस्यस्य निलिम्पति वसवस्त्वाग्निराजानो भक्षयन्त्विति ।८। पितरस्त्वा यमराजानो भक्षयन्त्विति दक्षिणार्धाद्दक्षिणार्धे ।९।

आदित्यास्त्वा वरुणराजानो भक्षयन्त्विति पश्चार्धात्पश्चार्धे ।१०। रुद्रास्त्वेन्द्रराजानो भक्षयन्त्वित्युत्तरार्धादुत्तरार्धे।११। विश्वे त्वा देवाः प्रजापतिराजानो भक्षयन्त्विति मध्यादूर्ध्वम्।१२। सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीम्।१३। महाव्याहृतिभिस्तिसृभिरेकैकया प्राश्य ।१४। अनुपाय चतुर्थम्।१५। ब्राह्मणायोच्छिष्टदानम् ।१६। सर्वपानं वा ।१७। अपो ऽत्राभ्यवहरणम् ।१८। शंनोदेवीयाभिस्तिसृभिरुरो ऽभिमृश्य ।१९। समानं प्राणसंमर्शनम् ।२०। मुखविमार्जनं च ।२१। आ गोः प्रवदनात्तूष्णीम् ।२२। गौरित्युक्त[23] ओं कुरुत।२३[24]। माता रुद्राणामिति जपित्वोमुत्सृजत तृणान्यत्त्विति वा ।२४[25]। कूर्चः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरिति वेदयेत वेदयेत ।२५[26]। ॥२१॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे चतुर्थो ऽध्यायः समाप्तः ।

ओम्।

आर्षेयान् यूनो ऽनूचानानृत्विजो वृणीते सोमेन यक्ष्यमाणः।१। चतुरः सर्वान्वा।२। चन्द्रमा मे दैवो ब्रह्मेत्युपांशु त्वं मानुष इत्युच्चैः।३। एवं सर्वान्।४। आदित्यो मे दैव उद्गाता त्वं मानुषः।५। अग्निर्मे दैवो होता त्वं मानुषः।६। वायुर्मे दैवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः।७। प्रजापतिर्मे दैवः सदस्यस्त्वं मानुषः।८। ऋतवो मे दैव्या होत्राशंसिनो यूयं मानुषाः।९। भर्गं मे वोचो भद्रं मे वोचो भूतिं मे वोचः श्रियं मे वोचो यशो मे वोचो मयि भर्गो मयि भद्रं मयि भूतिर्मयि श्रीर्मयि यश इति वृतो जपित्वा कच्चिन्नाहीनानुदेश्यन्यस्त्वार्त्विज्यनीतदक्षिणानामन्यतम इति पृष्ट्वा प्रतिशृणोति प्रत्याचष्टे वा।१०। ॥१॥

प्राचीनप्रवणं देवयजनम्।१। प्रागुदक्प्रवणं यज्ञकामस्य।२। अनुब्रुवन्यत्र होताहवनीयमादित्यमपश्य पश्येत्तद्ब्रह्मवर्चसकामस्य।३। शुद्धपक्षे दीक्षा पुण्ये नक्षत्रे समापनं च।४। ॥२॥

अपराह्णे दीक्षणीयाग्नावैष्णवीष्टिः।१। पौर्णमासीविकारः।२। पञ्चदशसामिधेनीका।३। उपांशुहविः।४। विराजौ स्विष्टकृतः।५। नित्ये वा।६। उपहूतो ऽयं यजमानो ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्याशास्ते ऽयं यजमानो ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्याशास्त इत्याशिषां स्थान इडायां सूक्तवाके च प्राक्कातीयस्वनिक्याः पुरोला-

शेलायाः ।७। न सूक्तवाके यजमानस्य नाम गृह्णाति प्राक् सवनीयात् ।८। पत्नीसंयाजान्ता च ।९। ॥३॥

अध्वर्युमन्वारभ्यौद्ग्रभणानि जुहुतं याजमानं मनो मे मनसा दीक्षतां वाङ्मे वाचा दीक्षतां प्राणो मे प्राणेन दीक्षतां चक्षुर्मे चक्षुषा दीक्षतां श्रोत्रं मे श्रोत्रेण दीक्षतामिति ।१। आहुतीर्वा जुहुयात् ।२। एकदीक्षे चोपस्थानम् ।३। मनो दीक्षामुपैमीत्याहवनीयम् ।४। वाचं दीक्षामुपैमीति गार्हपत्यम् ।५। प्राणं दीक्षामुपैमीति दक्षिणाग्निम् ।६। अपरिमिता दीक्षास्तासामपवर्गे ॥४॥

प्रायणीयेष्टिः ।७। पथ्यां स्वस्तिमग्निं सोमं सवितारं चाज्येनादितिं चरुणा ।१। स्वस्ति नः पथ्यासु स्वस्तिरिद्धि[2] । अग्ने नयाग्ने त्वं पारय[3] । त्वं सोम प्र चिकितो या ते धामानि हविषा[4] । तत्सवितुर्वरेण्यं य इमा विश्वा जातानि[5] । सुत्रामाणं महीमू षु ।२।[6] पञ्चदशसामिधेनीका ।३।[7] उपांशुहविः ।४।[8] नाज्यभागौ भवतः ।५।[9] त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठमिति स्विष्टकृतः ।६।[10] शंय्वन्ता च ।७।[11] ॥५॥

क्रीत्वा राजानमाधाय शकटे सोमाय पर्यूह्यमाणायेत्युक्तः ।१।

भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्तु ।

अथेमवस्य वर आ पृथिव्या आरे शत्रून्कृणुहि सर्ववीरः ॥

इत्यन्तरेण वर्त्मनी तिष्ठन्ननूच्य ।२। इमां धियं शिक्षमाणस्य वनेषु व्यन्तरिक्षं सोम यास्त इति चतस्रोऽनुसंयन्नन्तरेण वर्त्मनी ।३। शालामग्रेण शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति राजानम् ।४। येन व्रजेयुस्तेनानुसमियात् ।५। या ते धामानि हविषेत्यनुप्रपद्य ।६। अग्रेणाहवनीयं दक्षिणा तिष्ठन्नागन्देव इति परिधाय ।७। उपसृष्टोत्सृज्यते

।८। मदन्तीभिरुदकार्थौ ऽत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् ।९। ॥६॥
आतिथ्या वैष्णवीष्टिः ।१। पौर्णमासीविकारः ।२। विष्णोर्नु कं प्र तद्विष्णुः ।३। होतारं चित्ररथं यस्त्वा स्वश्व इति स्विष्टकृतः ।४। अग्निमन्थनीयास्वासन्ने हविषि ।५। उपांशुहविः ।६। इडान्ता ।७। ॥७॥
उपस्पृश्य सर्वे ।१। अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो ऽनभिशस्त्यभिशस्तिपाः। अनभिशस्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषं सुविते मा धा इति सहिरण्यं ध्रौवमाज्यं पात्रीस्थं बर्हिष्यासन्नं तानूनप्त्रं समवमृश्य ।२। उपस्पृश्याग्रेणाहवनीयं परीत्यांशूननुपस्पृशन्तो राजानमाप्याययन्ते ।

अंशुरंशुष्टे देव सोमा प्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।
आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।
आ प्याययास्मान्सखीन्सन्या मेधया स्वस्ति ते ।

देव सोम सुत्यामुदृचमशीयेति ।३।

यमादित्या अंशुमा प्याययन्ति यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥

इत्युरांस्यभिमृश्य ।४। उपस्पृश्य दक्षिणोत्तानान्पाणीन्प्रस्तरे निधाय निह्नुवते सव्योत्तानानपराह्णे । एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति ।५। आप्यायनप्रभृत्युपसद्युपसदि संस्थितायाम् ।६। ॥८॥
अप्रवर्ग्यः प्रथमयज्ञः ।१। विकल्पः श्रोत्रियस्य ।२। उत्तरेण गार्हपत्यम् ।३। महावीरपात्रेषु साद्यमानेषु पूर्वया द्वारा शालां प्रपद्य* । 4

---

* अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः त्वानिर्देशः क्रमार्थः ।

उत्तरेणाहवनीयं खरौ पात्राणि च गत्वा [5]। पश्चादुपोपविश्य [6]। होत-
रभिष्टुहीत्युक्तः [7]। अनवानमेकैकां सप्रणवामभिष्टौति । [8] ४ ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः। [9] ५ ।
इयं पित्रे राष्ट्र्येत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूम नेष्ठाः।
तस्मा एतं सुरुचं ह्वारमह्यं घर्मं श्रीणन्ति प्रथमस्य धासेः। [10] ६ ।
अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुम्।
अर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्।
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि।
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वस्तृपा स्वरिति वा । [11] ७ ।

अञ्जन्ति यमिति बिले ऽज्यमाने । [12] ८ । सं सीदस्वेति साद्यमाने । [13] ९ ।
भवा नो अग्ने सुमनास्तपो ष्वग्ने यो नः सनुत्य इत्यङ्गारेषूपोह्यमानेषु
। [14] १० । कृणुष्व पाज इति पञ्च । [15] ११ । परि त्वा गिर्वणो ऽधि द्वयोः । [16] १२ ।
शुक्रं ते अर्हन्बिभर्षि । [17] १३ । पतङ्गमक्तं स्त्रक्के द्रप्सस्येति सूक्ते । [18] १४ ।
पवित्रं त इति द्वे । [19] १५ ।

वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वत घर्मं शोचन्तं प्रणवेषु बिभ्रतः ।
समुद्रे अन्तरायवो विचक्षणं त्रिरक्तो नाम सूर्यस्य मन्वत । [20] १६ ।
अयं वेन इति सूक्तं नाके सुपर्णमित्युद्धृत्य । [21] १७ । गणानां त्वेति
सूक्तम् । [22] १८ । बृहद्वदेम विदथे सुवीरा इति वीरकामायै वीरं
ध्यायात् । [23] १९ । का राधदिति नव । [24] २० । आ नो विश्वाभिरूतिभिरिति
तिस्रः । [25] २१ । प्रातर्यावाणेति पूर्वाह्णे सूक्तम् । [26] २२ । आ भातीत्यपराह्णे
। [27] २३ । सर्वमीलेद्यावीयमुत्सृज्य वाचम् । [28] २४ । उत्तमां परिशिष्य रुचितो

घर्म इत्युक्ते ऽरूरुचदित्यभिष्टुत्य ।२५।[29] उत्तमया परिधाय ।२६।[30] उपस्पृश्योत्थायावकाशानामनुवाकेन महावीरमुपस्थायोपस्पृश्योपविशति ।२७।[31] ॥९॥

उप ह्वय इति गव्याहूयमानायाम् ।१। हिंकृण्वतीत्यायत्याम् ।२। अभि त्वा देव सवितरित्यभिधीयमानायाम् ।३। समी वत्सं सं वत्स इवेत्युपसृज्यमानायाम् ।४। यस्ते स्तन इति स्तनं वत्से ऽभिपद्यमाने ।५। गौरमीमेदित्युन्नीयमाने ।६। नमसेदुप सीदत संजानाना इत्युपसीदति ।७। दोहेन गां दुहन्ति सप्ता दशभिरात्मन्वत्

समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो वां घर्म आ गतम् ।
दुह्यन्ते गावो वृषणेह धेनवो दस्रा मदन्ति कारवः ॥
समिद्धो अग्निर्वृषणा रयिर्दिवस्तप्तो घर्मो दुह्यते वामिषे मधु ।
वयं हि वां पुरुतमासो अश्विना हवामहे सधमादेषु कारवः ॥

तदु प्रयक्षतममिति दुह्यमानायाम् ।८। अधुक्षदुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युत्तिष्ठति ।९।

उप द्रव पयसा गोधुगो षु मा घर्मे सिञ्च पय उस्रियायाः ।
वि नाकमख्यत्सविता दमूना अनु द्यावापृथिवी सुप्रणीते ॥

इत्याह्रियमाणयोः पयसोः ।१०। आ सुते सिञ्चत श्रियमा नूनमश्विनोर्ऋषिरित्यासिच्यमानयोः ।११। उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्युद्यम्यमाने ।१२। कर्मविपर्यासे यथाकर्म ।१३। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्रव्रजत्सु ।१४। नाके सुपर्णमित्यनुसंयन् ।१५। होतृषदन उपविश्य ।१६। घर्मस्य यजेत्युक्तः ।१७। उभा पिबतं

तप्तो वां घर्मो नक्षति स्वहोता प्र वामध्वर्युश्चरति प्रयस्वान् ।

मधोर्दुग्धस्याश्विना तनाया वीतं पातं पयस उस्रियायाः ॥

इति समस्ताभ्यां वषट्कृत्य ।१८। घर्मस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोतीति पूर्वाह्णे ।१९। अथापराह्णे ।२०। अस्य पिबतं

यदुस्रियास्वाहुतं घृतं पयो ऽयं स वामश्विना भाग आ गतम्।
माध्वी धर्तारा विदथस्य सत्पती तप्तं घर्मं पिबतं रोचने दिवः॥

इति समस्ताभ्यां वषट्कृत्य ।२१। तथैवानुवषट्कृत्य ।२२।

स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु घर्मो यो अश्विनोश्चमसो देवपानः।
तमीं विश्वे अमृतासो जुषाणा गन्धर्वस्य प्रत्यास्ना रिहन्ति ॥

इत्यभिष्टुत्य ।२३। सखे सखायमित्यायति ।२४। गन्धर्व इत्येति साद्यमाने ।२५। तं घेमित्येति प्रागाथिकामावर्त्यति ।२६। हविर्हविष्म इति पुरा होमात् ।२७। प्राणभक्षो होतुः ।२८। प्रत्यक्षो यजमानस्य ।२९। दधिघर्मे च ।३०। हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमे ऽग्नावश्याम ते देव घर्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इति भक्षमन्त्रः ।३१। संसाद्यमानेषु महावीरपात्रेषु

आ यस्मिन्सप्त वासवा रोहन्ति पूर्व्या रुहः।
ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः॥

इत्यभिष्टुत्य ।३२। स्वयवसादिति परिधाय ।३३। उपस्पृश्योत्सृज्यते ।३४। सुत्ये वाहन्याग्नीध्रीये प्रवर्ग्यः स्तुते बहिष्पवमाने माध्यन्दिने च ।३५। प्रस्तरे निह्नुत्य ॥१०॥

उपसदा चरन्ति सप्रवर्ग्यं प्रवर्ग्यं संस्थाप्य ।३६। उपसद्यायेति पूर्वाह्णे तिस्रः सामिधेनीरनवानमेकैकां सप्रणवां त्रिस्त्रिराह ।१। इमां मे अग्ने समिधमिति तिस्रो ऽपराह्णे ।२। तृतीयेन पूर्वस्या वचनेनोत्तरां

संधायावक्ष्यति ।३। अग्निमावह सोममावह विष्णुमावहेति प्रणवेन संधाय ।४। स्रुगादापनेन स्रुचावादाप्य ।५। उपांशु यजति ।६। अग्निर्वृत्राणि य उग्र इव । [7] त्वं सोम क्रतुभिरषाळ्हं युत्सु । [8] यः पूर्व्याय तमु स्तोतारः ।७। [9] यावदादिष्टं कुर्यात् ।८। [10] विपर्यासो ऽपराह्णे याज्यापुरोनुवाक्यानाम् ।९। [11] इमां मे अग्ने समिधमिति द्वितीये ऽहनि पूर्वाह्णे तिस्रः सामिधेनीः ।१०। [12] उपसद्यायेत्यपराह्णे ।११। [13] यथा प्रथमे तथा तृतीये ।१२। [14] स्वकालास्तु विवर्धेरन् ।१३। [15] अहरहर्वा विपर्यासः ।१४। [16] उपवसथे प्रातरुभे चरणे संस्थाप्य ।१५। [17] ॥११॥

अग्निप्रणयनमप्रवर्ग्ये ।१। महावीरपात्रोद्वासनं सप्रवर्ग्ये ।२। तत्र प्रस्तोता साम गायति ।३। तत्र होतुर्निधनोपायः ।४। व्याख्यातमग्निप्रणयनम् ।५। ॥१२॥

हविर्धानप्रवर्तनायामन्त्रितः ।१। दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मोत्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामित्युक्तः ।२।

अपेतो जन्यं भयमन्यजन्यं च वृत्रहन्।
अप चक्रा अवृत्सत ॥

इति दक्षिणेन प्रपदेन प्रत्यञ्चं लोगमपास्य ।३। प्रेतां यज्ञस्येति तिष्ठन्ननूच्य ।४। द्यावा नः पृथिवी इमं तयोरिद्घृतवद्यमे इवेति दक्षिणस्योत्तरं वर्त्मोपनिश्रितो ऽनुसंयन् ।५। अधि द्वयोरिति छदिष्या धीयमाने ।६। विश्वा रूपाणि प्रतीति परिश्रीयमाणयोः ।७। आ वामुपस्थमिति नभ्यस्थयोः ।८। कर्मविपर्यासे यथाकर्म ।९। परि त्वा गिर्वण इति परिधाय ।१०। यत्र तिष्ठन् प्रथमामन्ववोचत्तत्स्थित्वोत्सृज्यते ।११। ॥१३॥

मितेषु यज्ञागारेष्वग्नीषोमौ प्रणयन्ति ।१। तत्प्रभृत्यानूबन्ध्यायाः संस्थानादन्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थम् ।२। तेन प्रपद्य ।३। उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं सदश्च गत्वा ।४। उत्तरेणाध्वर्युं यज्ञपात्राणि च पूर्वया द्वारा शालां प्रपद्य ।५। शालामुखीयस्य पश्चादुपविश्य ।६। अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामित्युक्तः ।७।

सावीर्हि देव प्रथमाय पित्रे वर्ष्माणमस्मै वरिमाणमस्मै ।
अथास्मभ्यं सवितः सर्वताता दिवेदिव आ सुवा भूरि पश्वः ॥

इत्यासीनो ऽनूच्य ।८। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ।९। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः ।१०। होता देव उप त्वाग्न इति तृचौ ।११। भूतानां गर्भमादध इति गर्भकामायै गर्भं ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन् ।१२। आग्नीध्रीये ऽग्निं निदधाति ।१३। अग्ने जुषस्वेत्याहुतौ हूयमानायाम् ।१४। उत्तरेणाग्निं सोमो जिगातीति तिस्रो ऽनुसंयन् ।१५। उप प्रियमित्याहवनीये हूयमानायाम् ।१६। तमस्य राजेति प्रपाद्यमाने ।१७। अन्तश्च प्रागा इत्यनुप्रपद्य ।१८। दक्षिणे हविर्धाने राजनि सन्न उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन्क्षेनो न योनिं गणानां त्वास्तम्भाद् द्याम् ।१९। एवा वन्दस्वेति परिधाय ।२०। सव्यावृद्धविर्धानयोः पूर्वस्यां द्वार्युपविशति ।२१। अपरया द्वारा प्रपाद्यमाने ऽनुसमेति होता ।२२। समानमनुवचनम् ।२३। दक्षिणावृदपरया द्वारा निष्क्रम्य सव्यावृदुत्तरेण हविर्धाने गत्वा तत्रैवोपविशति ।२४। ॥२४॥

अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजते ।१। यूपायाज्यमानायेत्युक्तो ऽञ्जन्ति त्वामित्यन्वाह ।२। उच्छ्रीयमाणायेत्युक्त उच्छ्रयस्व वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताज्जातो जायत ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊर्ध्वो

नः ।३। परिवीयमाणायेत्युक्तो युवा सुवासा इति परिधाय[4] तिष्ठन्नन्वाहाग्निमन्थनीयाः ।[5]४। यज्ञेन यज्ञमिति परिधाय[6] सामिधेनीरन्वाह ।[7]५। पशुदेवतामावाह्यानन्तरं वनस्पतिम् ।[8]६। अध्वर्यू संमृश्य तिष्ठति ।[9]७। मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामि यज्ञस्यारिष्ट्या इति यजमानो मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।[10]८। तेनैव मन्त्रेण यथार्थं प्रतिगृह्य[11] दक्षिणेन होतारं दक्षिणावृत्पूर्वः प्रतिपद्यते ।[12]९। उत्तरेण हविर्धाने दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्यैकादश प्रयाजान्यजति ।[13]१०। ॥१५॥

प्रैषा मैत्रावरुणस्य ।१। सप्रैषे च पुरोनुवाक्याः ।२। तथानुवचनानि ।३। *प्रह्वाणस्तिष्ठन्दण्डे पराक्रम्य[4] समिधः प्रेष्येत्युक्तो होता यक्षदग्निं समिधेति प्रेष्यति ।[5]४। आप्रियः प्रयाजयाज्या[6] यदार्षेयो यजमानः ।[7]५। समिद्धो अद्य मनुष इति वा सर्वेषाम् ।[8]६। स्वा तु नाराशंसी तत्प्रयाजस्य ।[9]७। दशभिश्चरित्वा पर्यग्नय इत्युक्तो ऽग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रो ऽन्वाह ।[10]८। उपप्रेष्य होतरित्युक्तो ऽजैदग्निरित्युपप्रैषमाह ।[11]९। उक्त उपप्रैषे ऽध्रिगुं होता ।[12]१०। ॥१६॥

दैव्याः शमितार उत च मनुष्या आरभध्वमुपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् ।१। प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्यो ऽनु सखा सयूथ्यः ।२। उदीचीनाँ अस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् ।३। एकधास्य त्वचमाछ्यतात्पुरा

* Comm. कुब्ज इव तिष्ठन्।

नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् ।४। श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाच्छिद्रे श्रोणी कवषोरू स्रेकपर्णाष्ठीवन्ता ।५। षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्या-वयताद्गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात् ।६। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् ।७। अस्ना रक्षः संसृजतात् ।८। वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितार इत्यध्रिगौ नवम उच्छ्वासः ।९। अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वंशमीध्वमध्रिगो३ इति त्रिः परिधायोपांशु जपत्युभावपापस्येति ।१०। न पशुं संज्ञप्यमानमीक्षेत ।११। पृषदाज्यावेक्षणं प्रायश्चित्तम् ।१२। ऋचं वा वैष्णवीं जपेत् ।१३। ॥१७॥

लोकेभ्य इत्युक्तो जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञमिति च सूक्तमन्वाह ।१। स्वाहाकृतिभ्य इत्युक्तो होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्येति प्रेष्यति ।२। आप्रीणामुत्तमा याज्या ।३। अन्तरेणोत्तमं प्रयाजं वपां च वाग्यमनम् ।४। नाज्यभागौ यजति ।५। वृधन्वन्तौ वा ।६। दार्शपौर्णमासिका निगमास्तेषु निगच्छतः ।७। न प्रैषेषु ।८। अग्नीषोमाविममिति वपायाः पुरोनुवाक्या ।९। होता यक्षदग्नीषोमाविति प्रैषः ।१०। युवमेतानीति याज्या ।११। यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्येद-माप इति तृचेन चात्वाल उपस्पृश्योत्सृज्येते ।१२। ॥१८॥

पशुपुरोळाशायामन्वितावाग्नीध्रीयमुत्तरेण होतुश्च गत्वा यथा-धिष्ण्यमुपविशतः ।१। पश्वर्थानि विभवादर्थं साधयन्ति ।२। पुरोळाशः स्विष्टकृत्समवाये ऽपि ।३। अतुल्यानामनूहेन ।४। न निगमाः सन्ति पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् ।५। अग्नीषोमा यो अद्येति पुरोळाशस्य

पुरोनुवाक्या ।६। होता यक्षदग्नीषोमाविति प्रैषः ।७। अग्नीषोमा पिपृतमिति याज्या ।८। इळामग्न इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या ।९। होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्येति प्रैषः ।१०। अग्निं सुदीतिमिति याज्या ।११। इळामुपहूय पशुना चरन्ति ।१२। मनोतायै हविष इत्युक्तस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोतासूक्तमन्वाह ।१३। अग्नीषोमा य आहुतिमिति पशोः पुरोनुवाक्या ।१४। होता यक्षदग्नीषोमाविति प्रैषः ।१५। अग्नीषोमा हविष इत्यर्धर्चे याज्याया विरमत्या वसाहोमात् ।१६। हुते वषट्करोति ।१७। देवेभ्यो वनस्पत इति वनस्पतेः पुरोनुवाक्या ।१८। होता यक्षद्वनस्पतिमिति प्रैषः ।१९। वनस्पते रशनयेति याज्या ।२०। पिप्रीहि देवानिति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या ।२१। होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति प्रैषः ।२२। अनिगदा याज्या ।२३। इळामुपहूयैकादशानुयाजान्यजति ।२४। ॥१९॥

देवं बर्हिः सुदेवं देवैरित्यनवानं प्रेष्यति ।१। यथा चातुर्मास्येषु तथा यजति ।२। अष्टमनवमावन्तरेणागन्तू ।३। देवो वनस्पतिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु। देवं बर्हिर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेतु ।४। सूक्ता प्रेष्येत्युक्तो ऽग्निमद्य होतारमिति सूक्तवाकप्रैषमाह ।५। सौमिकं सवनीये ।६। शंयोरुक्ते यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्योत्सृज्यते मैत्रावरुणः ।७। शालां होता गत्वा पत्नीसंयाजान्तं नक्तं संस्थापयति संस्थापयति ।८। ॥२०॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे पञ्चमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

ओम् ।

व्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशूनाम् ।१। आर्षमाम्नानं मन्त्राणां प्रकृतौ ।२। यथार्थमुत्तरस्यां ततावर्थविकारस्योत्पत्तिरूपेणानभिधानाच्छब्दविकारमूहं ब्रुवते ।३। स्वरु विकारो न विद्यते ।४। यजमानाभ्यां यजमानेभ्यः[5] । मेधपतये मेधपतिभ्यः[6] । मेधौ मेधान्[7] । आददादन्[8] । घस्तु घसन्तु[9] । अघसदघसन्[10] । अघदघन्निति वा[11] । रभीयांसाविव रभीयस इव[12] । अग्रभीदग्रभीषुः[13] । अवीवृधतावीवृधन्त[14] । अख्यासुः[15] । स्वध्यासुः[16] । अचौकमेतामचौकमन्त[17] । इत्यर्थभेदाच्छब्दविकारः ।[18]५। बर्हिस्त्वनुः श्रोत्रं प्राणो ऽसुस्त्वङ्नाभिरूष्मा ज्ञातिनामानि श्येनं शला कश्यपा कवषा स्वेकपर्णावध्यगोहमत्वेति यथासमाम्नातम् ।[19]६। चोदनासंदेहे च ।[20]७। शेषभूतान्यपूर्वाणि ।[21]८। आयनिगदाश्च ।[22]९। एकधैकधा[23] षड्विंशतिः षड्विंशतिरिति[24] समासेन वा ।[25]१०। एष सङ्ख्यान्यायः ।[26]११। एकदेवतद्विदेवतयोश्च बहुवत् ।[27]१२। पुंवन्मिथुनेषु समान्याम् ।[28]१३। अप्यन्यतरस्याम् ।[29]१४। एवेत्यकारेण संधानं देवतानामधेयस्य स्वरादेर्द्विदेवत्यस्य ।[30]१५। सकृद्भिन्नपशुभेदे ।[31]१६। रूपस्याश्च ।[32]१७। उदगयनस्याद्यन्तयोरैन्द्राग्नो निरूढपशुबन्धः ।[33]१८। सांवत्सरो वा ।[34]१९। काम्या बहवः ।[35]२०। अग्निप्रणयनादयो हृदयशूलान्ताः पशवो ऽग्नीषोमीयसवनीयौ परिहाप्य ।[36]२१। आग्नावैष्णवी च यक्ष्यमाणस्य ।[37]२२। निर्वचनं चाग्निषाम ।[38]२३। अन्यत्र चाग्नीषोमीयात्सूक्तवाके नामग्रहणम् ।[39]२४। प्रात-

रनुवाकप्रभृत्यादिप्रदिष्टानि शस्त्रानुवचनयोः सूक्तानि।२५।[40] एकां प्रतीयादन्यत्र।२६।[41] ॥१॥

महारात्रे प्रातरनुवाकायामन्त्रितो ऽग्रेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं तिष्ठन्प्रपद्गो जपति।१। भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः प्रपद्य ओम् प्रपद्ये वाचमृचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये नमो देवेभ्यो नमो देवताभ्यो नमो महते देवाय नमो गन्धर्वाप्सरोभ्यो नमः सर्पदेवजनेभ्यो नमो भूताय नमो भविष्यते नमः पितृभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो ऽपि नमः।२। दिशो यथारूपमुपतिष्ठते।३। ॥२॥

अस्यां मे प्राच्यां दिशि सूर्यस्य चन्द्रस्याधिपती सूर्यस्य चन्द्रस्य मैतस्यै दिशः पातां सूर्यं च चन्द्रं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति प्राचीम्।१। अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशि यमस्य मृत्युस्याधिपती यमस्य मृत्युस्य मैतस्यै दिशः पातां यमं च मृत्युं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति दक्षिणाम्।२। अस्यां मे प्रतीच्यां दिशि मित्रस्य वरुणस्याधिपती मित्रस्य वरुणस्य मैतस्यै दिशः पातां मित्रं च वरुणं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति प्रतीचीम्।३। अस्यां म उदीच्यां दिशि सोमस्य रुद्रस्याधिपती सोमस्य रुद्रस्य मैतस्यै दिशः पातां सोमं च रुद्रं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति सव्यावृदुदीचीम्।४। अस्यां म ऊर्ध्वायां दिशि बृहस्पतिस्येन्द्रस्याधिपती बृहस्पतिस्येन्द्रस्य मैतस्यै दिशः पातां बृहस्पतिं चेन्द्रं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो ऽभिदासतीति प्राङूर्ध्वाम्।५। अस्मिन्म अन्तरिक्षे वायुस्य वृष्टिस्याधिपती वायुस्य वृष्टिस्य मैतस्यै

दिशः पातां वायुं च वृष्टिं च स देवतानामृच्छतु यो नो ऽतो
ऽभिदासतीत्यन्तरिक्षम् ।६। अस्यां मे पृथिव्यामग्निश्चान्नं चाधिपती
अग्निश्चान्नं च मैतस्यै दिशः पातामग्निं चान्नं च स देवतानामृच्छतु
यो नो ऽतो ऽभिदासतीति पृथिवीम् ।७। बृहद्रथन्तरे म ऊरू वाम-
देव्यमात्मा यज्ञायज्ञीयं प्रतिष्ठा भूरहं भुवरहं स्वरहमस्माहमस्मा स्वणः
सुत्रामाणमिति जपित्वा[8] दक्षिणाद्वराग्नीध्रीये भूर्भुवः स्वः स्वाहाग्नये
स्वाहोषसे स्वाहाश्विभ्यां स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा जुषाणानि सहांसि
सवनान्याज्यस्य व्यन्तु स्वाहेति स्रुवेण हुत्वा सव्याद्धविर्धानयोः पूर्वस्यां
द्वार्युपविशति ।[9]८। देवेभ्यः प्रातर्यावभ्य इत्युक्तो हिंकृत्य मध्यमया
वाचा प्रातरनुवाकमन्वाह ।[10]९। त्रीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामव-
स्येद्वाभ्यां प्रणुयात् ।[11]१०। आपोरेवतीमनूच्य ॥२॥

आग्नेयं गायत्रं क्रतुम् ।[12]११। उपप्रयन्तो अध्वरम्[1]। अग्निमीळे
पुरोहितम्[2]। अग्निं दूतं वृणीमहे[3]। अश्वं न त्वेति दश[4]। जुषस्व
सप्रथस्तमम्[5]। अभि त्वा गोतमा गिरा[6]। अग्निर्होता पुरोहितः[7]।
दूतं वः[8]। अग्ने मृळ[9]। अर्चन्तस्त्वा[10]। अग्निं स्तोमेन[11]। उपसद्याय[12]।
इमे विप्रस्य[13]। समिधाग्निम्[14]। अग्निं हिन्वन्तु[15]। प्राग्नये वाचम्[16]।
त्वमग्ने यज्ञानामिति षड्विंशतिः ।[17]१। अथानुष्टुभम् ।[18]२। तेते अग्न
इत्येका[19]। होताजनिष्ट[20]। त्वं हि क्षैतवदिति नव[21]। अग्ने कदा त
आनुषगिति पञ्च ।[22]३। अथ त्रैष्टुभम् ।[23]४। समस्य यदिति पञ्च[24]।
यो मर्त्येष्विति त्रीणि[25]। प्र वो देवमिति पञ्च सूक्तानि[26]। अग्ने
बृहन्निति च सप्त[27]। अगन्म महा ।[28]५। अथ बार्हतम् ।[29]६। एना
वः[30]। प्र वो यह्वम्[31]। अग्ने विवस्वदिति द्वादश[32]। सखायस्त्वेत्यष्टौ[33]।

अदर्शीति चतस्रः[34] । समिद्धश्चिदिति तिस्रः[35] । अयमग्निः सुवीर्यस्य
।[36] ७। अथौष्णिहम्।[37] ८। त्वामग्ने मनीषिणः[38] । ईळिष्वा हि[39] । । पुरु
त्वा।[40] ९। अथ जागतम् ।[41] १०। वेदिषद इति सप्त[42] । एति प्र
होता[43] । यज्ञेन वर्धत[44] । जनस्य गोपाः।[45] ११। अथ पाङ्क्तम्।[46] १२।
अग्निं तं मन्ये ।[47] १३ ॥४॥

अथोषस्यं[1] गायत्रम् ।[2] १। कस्त उष इति तिस्रः[3] । प्रति ष्या सूनरी
।[4] २। अथानुष्टुभम्।[5] ३। उषो भद्रेभिः ।[6] ४। अथ त्रैष्टुभम् ।[7] ५। उषो
वाजं च इति चत्वारि ।[8] ६। अथ बार्हतम् ।[9] ७। प्रत्यु अदर्शि[10] ।
सह वामेन ।[11] ८। अथौष्णिहम् ।[12] ९। उषस्तच्चित्रमिति तिस्रः ।[13] १०
अथ जागतम् ।[14] ११। एता उ त्या इति चतस्रः ।[15] १२। अथ पाङ्क्तम्
।[16] १३। महे नः ।[17] १४। ॥५॥

अथाश्विनं[1] गायत्रम् ।[2] १। अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः[3] । प्रात
र्युजेति चतस्रः[4] । आश्विनावश्वावत्येति तिस्रः[5] । एषो उषाः[6] । गोमदू
ष्विति द्वे[7] । दूरादिहेवेति षट्त्रिंशत्[8] । उदीराथाम्[9] । आ मे हवम्
।[10] २। अथानुष्टुभम् ।[11] ३। आ नो विश्वाभिरूतिभिः[12] । यदद्य स्थः
परावतीति सूक्ते ।[13] ४। अथ त्रैष्टुभम् ।[14] ५। आ भातीति सूक्ते[15] ।
नासत्याभ्यामिति त्रीणि[16] । वस्रू रुद्रेति तिस्रः[17] । युवो रजांसीति
सूक्ते[18] । तं युञ्जाथामिति सूक्ते[19] । ग्रावाणेव[20] । धेनुः प्रत्नस्य[21] ।
क उ श्रवदिति सूक्ते[22] । स्तुषे नरेति सूक्ते परिहाप्य पञ्चपदाम्[23] ।
आ वां रथो रोदसी बद्बधान इति पञ्च सूक्तानि ।[24] ६। अथ बार्ह-
तम् ।[25] ७। इमा उ वां दिविष्टयः[26] । उतो प्राङ्ग्रूर्वाम्
प्रथमा तृतीया पञ्चमी च ।[27] ८। अथौष्णिहम् ष्टिस्र मैतस्यै

मिति पञ्च।[29]१०। अथ जागतम्।[30]११। चिश्विन्नो अद्य[31]। ईळेन्या-वीयम्[32]। घोषां च सपुत्राम्।[33]१२। अथ पाङ्क्तम्।[34]१३। प्रति प्रियतममिति।[35]१४। उत्तमया परिधायोत्सृज्य वाचम्[36]। अया वाज-मिति जपति।[37]१५। इति साहस्रः प्रातरनुवाकः।[38]१६। छन्दो ऽनन्तरेण वा प्रतिपत्समारोहणीयानां चैतस्य समाम्नायस्य त्रीणि षष्टिशतानि।[39]१७। ऊर्ध्वं वा शस्त्राद्याथाकामी।[40]१८। पाङ्क्तानि नान्तरियात्।[41]१९। पुरोदयादुपांशुं होष्यन्तीति स कालः परि-धानस्य।[42]२०। आन्तर्यामाद्वाग्यमनम्।[43]२१। ॥६॥

अप इष्य होतरित्युक्तः प्र देवत्रेति द्वादशीं परिहाप्य।१। नवा-नूच्यैकादशीमाङ्कृतावप्सु ह्रियमाणायाम्।२। आवृत्तासु दशमीम्।३। प्रति यदाप इति दृश्यमानासु।४। समन्या इति समायतीषु।५। आपो न देवीरिति होतृचमसे ऽवनीयमानासु।६। आ धेनव इत्यायतीषु सर्वासूक्त्वा प्रणवेनावस्यति।७। अध्वर्यवैषीरपा३ इत्यध्वर्युं पृच्छति।८। उतेव नम्नमुरिति प्रत्याह।९। प्रत्युक्तो निगदं तास्व-ध्वर्यवाधावेन्द्राय सोममूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं मधुमन्तं वृष्टिवनिं वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमते विभुमते वाजवते बृहस्पतिमते विश्व-देव्यावते।

यस्य पीत्वा मद इन्द्रो वृत्राणि जघ्नन्।
प्र स जन्यानि तारिषः[10] ॥

अन्वय इत्यर्धर्चमनूच्य[11]। * उपोत्यायाध्वर्युमन्वाहृत्योत्तरामध्यर्धा-

बृहन्निति च सप्त[27]। अ

व:[30]। प्र वो यक्षम्[31]।

---

* उपविशतीति सूत्रच्छेदः।

मनूच्य [12] । उपोत्तमां च सूक्तस्य [13] । उत्तमया परिधाय [14] । पर्यावृत्योपविशति । [15] १०। ॥७॥

प्राणं मे पाहि प्राणं मे जिन्व स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेत्युपांशु हूयमानमनुप्राणिति ।१। अपानं मे पाह्यपानं मे जिन्व स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेत्यन्तर्याममन्ववानिति ।२। उत्तरेणाहवनीयं बहिष्पवमानेन स्तुवते ।३। दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य ।४। ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरित्युक्तौ ।५। आयुष्मत्य ऋचो मा गात तनूपाः साम्नः स्तुत देवस्य सवितुः प्रसव इति जपित्वा ।६। ओं स्तुतेति ।७। प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणाम् ।८। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमयान्तान्मानन्तं गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति यजमानः पवमानानुपसरिष्यन् ।९। श्येनो ऽसि पत्वा गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा संपारयास्य यज्ञस्योदृचमिति स्तुते बहिष्पवमाने ।१०। सुपर्णो ऽसि पत्वा त्रिष्टुप्छन्दा इति माध्यन्दिने ।११। सखासि पत्वा जगच्छन्दा इत्यार्भवे ।१२। समान उदर्कः ।१३। उपहूता देवा अस्य सोमस्य पवमानस्य विचक्षणस्य भक्ष उप मां देवा ह्वयन्तामस्य सोमस्य पवमानस्य विचक्षणस्य भक्षे मनसा त्वा भक्षयामि वाचा त्वा भक्षयामि प्राणेन त्वा भक्षयामि चक्षुषा त्वा भक्षयामि श्रोत्रेण त्वा भक्षयामीति स्तुते बहिष्पवमाने होता ।१४। ॥८॥

आग्नेयः सवनीयः ।१। ऐन्द्राग्नो वा ।२। ऐकादशिना वा ।३। एकयूपेष्वैकादशिनेष्वावर्तते परिव्ययणीया रशनापृथक्त्वात्त्वितिः ।४। नानायूपेषु ।५। अग्निष्टे परिव्ययणीयामुक्त्वा नवसु सप्तसप्ताह ।६। एकादशे ऽन्तरेण परिव्ययणीयां प्रगाथं च यान्वो नर इति च

सूक्तशेषमन्वाह ।७। उत्तमयोपशयमनुमन्त्रयते ।८। पूर्वैदुरुच्छ्रितेष्व-
परिवीयमाणेषु पूर्वया परिदध्यात् ।९। संतानार्थौ वार्धैर्नैव काङ्क्षेत्
।१०। समानजातीया अनुसमियात् ।११। यथोत्तमे तथोहेन
।१२। पशुदेवतामावाह्य वनस्पतिं च [13]। इन्द्रं वसुमन्तमावहेन्द्रं
रुद्रवन्तमावहेन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पति-
मन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति सवनदेवताः ।१३[14]। नान्येषु निगम-
स्थानेषु[15] निगच्छन्ति ।१४। सूक्तवाके वा ।१५[16]। अध्वर्यू संसृज्य
प्रवरानुपूर्व्येण प्रहुताहुती जुहोति ।१६[17]। जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो
वाचस्पतेर्देवि वाग्यत्ते वाचो मधुमत्तमं तस्मिन्नो अद्य धात्स्वाहा
सरस्वत्या इति पूर्वाम् ।१७[18]। तूष्णीमुत्तराम् ।१८[19]। ॥९॥

अग्ने नयेति तिस्रो भुवो यज्ञस्य प्र वः शुक्राय प्र कारव
इत्याग्नेयस्य ।१। आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वतीं देवयन्तः
सरस्वत्यभि नः पावी रवी कन्या प्र क्षोदसेमा जुह्वाना इति
सारस्वतस्य ।२। त्वं सोम प्र चिकितस्त्वमिमा ओषधीः सोमो धेनुं
या ते धामानि दिव्यषाळ्हं युत्सु या ते धामानि हविरेषेति सौम्यस्य
।३। पूषेमा आशाः प्रपथे पथां पथस्पथः शुक्रं ते यास्ते पूषन्पूषा
सुबन्धुरिति पौष्णस्य ।४। आ दैव्या वेधसं बृहस्पतिः समजयत्स हि
शुचिः स सुष्टुभा स ऋक्वता स आ नो योनिमिति बार्हस्पत्यस्य
।५। विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती यं देवासोऽवथ विश्वे देवाः
शृणुत ये के च ज्मा ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः स्तीर्णं बर्हि-
षीति वैश्वदेवस्य ।६। इन्द्रं नर इन्द्रो राजेन्द्र क्रतुं न आ नो
विश्वाभिरूतिभिः सजोषा आ ते शुष्मो वृषभ इत्यैन्द्रस्य ।७। गोम-

दस्यावद्वृधे नरः शुची वो ऽरा इवेद्या वः शर्म यूयमस्मानिति मारुतस्य ।८। उभा वामा वृत्रहणा ता योधिष्टं शुचिं नु गीर्भिर्विप्रः प्रचर्षणिभ्य इत्यैन्द्राग्नस्य ।९। आ नो देवः सविता त्रायमाण आ देवो यातु सविता यन्त्रैर्वाममद्य ये ते पन्था अस्मभ्यं तद्दिव इति सावित्रस्य ।१०। अस्तभ्नाद् द्यां तत्त्वा याम्यव ते हेळ एवा वन्दस्वेमां धियं शिक्षमाणस्योदुत्तमं वरुणेति वारुणस्य ।११। इत्येकादशिनानाम् ।१२। ये चैवंदेवताः पशवः ।१३। ॥१०॥

इन्द्रा नु पूषणेत्यैन्द्रापौष्णस्य ।१। सोमापूषणेति सोमापौष्णस्य ।२। सं वां कर्मणेत्यैन्द्रावैष्णवस्य ।३। नासत्याभ्यामित्याश्विनस्य ।४। विष्णोर्नु कमिति वैष्णवस्य ।५। राचीति राज्याः ।६। भूरिं द्वे इति द्यावापृथिवीयस्य ।७। जनीयन्त इति तिस्रः स वावृधे दिव्यं सुपर्णं

यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः ।
यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तमवसे हुवेम ॥

इति सारस्वतः ।८। य इमा विश्वा भुवनानीति वैश्वकर्मणस्य चतुर्थीं परिहाप्य ।९। आ ते पितरिति रौद्रस्य ।१०। अहं रुद्रेभिरिति वाग्देवत्यस्य ।११। तिस्रस्तिस्रः पूर्वाः पुरोनुवाक्या वपायाः पुरोळाशस्य पशोस्तिस्रस्तिस्र उत्तरा याज्याः ।१२। नैके पशुपुरोळाशं सवनीयस्य ।१३। कर्म तु न्यायः ।१४। सावित्रवाग्देवत्यौ चोपांशु ।१५। आवर्तते पशुगणे मनोता ।१६। परिव्ययणीयादि वपान्तं प्रातःसवने पशुकर्म कृत्वा निष्क्रम्य तथैवोपसृप्य चात्वाले ।१७। ॥११॥

धिष्ण्यानुपस्थाय सदः प्रसर्पन्ति ।१। अग्रेण हविर्धाने तिष्ठन्तस्तंतमीचमाणाः ।२। संरालसि कृशानो रौद्रेणानीकेन पाहि मा अग्ने

पिपृहि मा नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्याहवनीयम् ।३। रौद्रा-
दिरुदर्कः ।४। अनुदर्को वा ।५। अपिजो ऽसि दुवस्वानिति मथि-
तानुप्रहृतम् ।६। परिषद्यो ऽसि पवमान इत्यास्तावम् ।७। प्रतक्वासि
नभस्वानिति चात्वालम् ।८। कव्यो ऽसि हव्यसूदन इति शामित्रम्
।९। समुद्यो ऽसि विश्वभरा इत्युत्करम् ।१०। दक्षिणावृतो विभूरसि
प्रवाहण इत्याग्नीध्रम् ।११। प्रपत्स्यमानाः सदस्योपर्यभिमृशन्ति दिव-
स्पृष्टमसि मा मा संताप्सीरिति ।१२। ऋतस्य द्वारौ मा मा संताप्त-
मिति द्वार्यौ संमृश्य [13]। उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गच्छन्ति ये प्रत्यञ्चो
धिष्ण्यानतिक्रामन्ति ।[14]१३। मलिम्लुचो ऽसि सगर इत्यासादमच्छा-
वाकस्य ।[15]१४। वह्निरसि हव्यवाहन इति होतुर्धिष्ण्यम् ।[16]१५। श्वात्रो
ऽसि प्रचेता इति मैत्रावरुणस्य ।[17]१६। तुथो ऽसि विश्ववेदा इति
ब्राह्मणाच्छंसिनः ।[18]१७। उशिगसि कविरसीति पोतुः ।[19]१८। अवस्यु-
रसि दुवस्वानिति नेष्टुः ।[20]१९। अंहारिरसि बम्भारिरित्यच्छावाकस्य
।[21]२०। शुन्ध्युरसि मार्जालीय इत्यवेक्ष्य मार्जालीयम् ।[22]२१। शुन्ध्यु-
रस्युपसद्य इति ब्रह्मसदनम् ।[23]२२। ऋतधामासि स्वर्ज्योतिरित्यौ-
दुम्बरीम् ।[24]२३। समुद्रो ऽसि विश्वव्यचा इति सदो ऽनुवीक्ष्य ।[25]२४।
अजो ऽस्येकपादिति शालामुखीयम् ।[26]२५। अहिरसि बुध्न्य इति
प्राजहितम् ।[27]२६। अन्नदास्यन्नपतिरिति व्रतश्रपणम् ।[28]२७। ॥१२॥

अग्नयः सगराः सगराः स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पात
माग्नयः पिपृत मा नमो वो अस्तु मा मा हिंसिष्टेति सर्वान् ।१।
अध्वनो अधिपतिरसि स्वस्ति नो ऽद्यास्मिन्देवयाने पथि स्तादि-
त्यादित्यमुपस्थाय [2] मैत्रावरुणप्रभृतय उदञ्चो ऽच्छावाकं परिहाप्य

पूर्वया द्वारा सदः प्रसर्पन्ति । [3]२ । विश्वे देवा अनु मा प्रसर्पतेन्द्र त्रिधातु शरणं यत इन्द्र भयामहे सदसस्पतिमद्भुतमिति जपन्तो[4] ऽग्रेणोत्तरेण सर्वान्धिष्ण्यान्गच्छन्ति । ३ । दक्षिणधिष्ण्योदक्षिणधिष्ण्याः पूर्वा[5] गत्वा स्वस्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविशति । [6]४ । उत्तरेण सदो गत्वा ब्रह्मापरया द्वारा सदः प्रपद्य दक्षिणेन मैत्रावरुणं गत्वा यथासनमास्ते । [7]५ । नासंस्थिते सवने ऽपरया द्वारा निःसर्पन्ति । [8]६ । अन्तरेण होतुर्मैत्रावरुणस्य च धिष्ण्यावधिष्ण्यानां विसंस्थितसंचरः । [9]७ । उत्तरेण स्वं स्वं धिष्ण्यं धिष्ण्यवताम् । [10]८ । पश्चार्धेनाग्नीध्रीयस्योदञ्चः । [11]९ । मार्जालीयस्य वा दक्षिणा । [12]१० । अव्यावर्तमानाश्च प्रत्यायन्ति । [13]११ । ऊर्ध्वं प्रातःसवनात्समस्तोपस्थानप्रभृतिना प्रसर्पन्ति । [14]१२ । आदित्योपस्थानं रात्रिपर्यायेष्वाश्विने च न विद्यते न विद्यते । [15]१३ । ॥१३॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे षष्ठो ऽध्यायः समाप्तः ।

ओम् ।

प्रसृप्य पुरोळाशैः सवनीयैश्चरन्ति ।१। धानावन्तमिति पुरोनुवाक्या ।२। होता यक्षदिन्द्रं हरिवाँ इत्यनुसवनं प्रैषो यथासमाम्नातम् ।३। यथासवनं वितारयति ।४। तेनैव यजत्युद्धृत्य होतायक्षं होतर्यजं च ।५। अग्ने जुषस्व नो हविरिति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या ।६। होता यक्षदग्निं पुरोळाशानामित्यनुसवनं प्रैषः ।७। हविरग्ने वीहीति च याज्या ।८। ॥१॥

ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणावाश्विनस्य द्विदेवत्याः ।१। वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू इम इत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये ।२। होता यक्षद्वायुं होता यक्षदिन्द्रवायू इति प्रैषौ ।३। अग्रं पिब मधूनां नियुत्वान् इति याज्ये ।४। अयं वां मित्रावरुणेति मैत्रावरुणस्य पुरोनुवाक्या ।५। होता यक्षन्मित्रावरुणेति प्रैषः ।६। गृणाना जमदग्निनेति याज्या ।७। प्रातर्युजेत्याश्विनस्य पुरोनुवाक्या ।८। होता यक्षदश्विनेति प्रैषः ।९। वाग्धानेति याज्या ।१०। अनवानं द्विदेवत्यानां पुरोनुवाक्याः प्रैषांश्चाह ।११। तथा यजति ।१२। ऐन्द्रवायवस्य नानाप्रणवे पुरोनुवाक्ये ।१३। याज्ये नानावषट्कारे ।१४। सकृत्पुरस्ताज्जपो येयजामहो ऽनुमन्त्रणस्य ।१५। ॥२॥

एतु वसुः पुरूवसुरित्यैन्द्रवायवं प्रतिगृह्योरौ दक्षिणे निधायान-पिधानमनवेक्षणं च द्विदेवत्यानामा शेषस्यावनयनात् ।१। एतु

वसुर्विदद्वसुरिति मैत्रावरुणं प्रतिगृह्य दक्षिणेनैन्द्रवायवं हुत्वा दक्षिणतः पश्चान्निदधाति ।२। एतु वसुः संयद्वसुरित्याश्विनं प्रतिगृह्य दक्षिणेन पूर्वौ हुत्वोत्तरतःपश्चान्निदधाति ।३। सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः सर्वासु सोमयाज्यासु द्विदेवत्यर्तुयाजान्परिहाप्यादित्यग्रहसावित्रद्वौ पात्नीवतं च ।४। उपांशु वा पात्नीवतस्य ।५। ॥३॥

उन्नीयमानेभ्य इत्युक्त आ त्वा वहन्तु हरय इत्युन्नीयमानसूक्तम् ।१। होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्येति प्रैषः ।२। इदं ते सोम्यं मध्विति यजति ।३। नृचक्षसं त्वा नृचक्षाः प्रतीक्ष इति होतृचमसं प्रतीक्ष्य[4] वयोधसं त्वा वयोधाः प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्येतरैः[5] संस्पर्शयति द्विदेवत्यांश्च ।४[6]। पुनरुन्नीतानां होत्रका यजन्ति ।५[7]। मित्रं वयमिति मैत्रावरुणः ।६[8]। इन्द्र त्वा वृषभमिति ब्राह्मणाच्छंसी ।७[9]। मरुतो यस्येति पोता ।८[10]। अग्ने पत्नीरिति नेष्टा ।९[11]। उक्षान्नायेत्याग्नीध्रः ।१०[12]। अयाळग्नीदित्युक्ते ऽयाळित्याग्नीध्रः ।११[13]। स भद्रमकर्यो नः सोमं पाययिष्यतीति होता ।१२[14]। सोमं भक्षयिष्यन्तो याज्ञिकैर्नामधेयैरसा उपह्वयस्वेति कर्तारो ऽन्योऽन्यस्मिन्नुपह्वमिच्छन्ते ।१३[15]। वषट्कर्ता प्रथमो भक्षयति ।१४[16]। प्रतिभक्षितं द्विदेवत्यशेषं नाराशंसवतां च ग्रहाणां होतृचमसे ऽवनयति ऊर्ते त्वा भक्षितमवनयाम्यूर्जस्वन्तं देवेभ्य आ दुभन्तं मह्यमिति ।१५[17]। द्विरैन्द्रवायवशेषस्यावनयनं तत्राभ्यावर्तते मन्त्रः ।१६[18]। अनवसर्जनं च द्विदेवत्यानामा शेषस्यावनयनात् ।१७[19]। ॥४॥

इह वसुः पुरुवसुरित्यैन्द्रवायवमध्वर्यवे प्रगृह्योपहूतौ वायुरिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्चसा तयोरहमुपहूतः सह प्राणेन सह वर्च-

सेति भक्षयित्वा प्रग्रहणमन्त्रेण पुनः प्रगृह्य भक्षमन्त्रेण पुनर्भक्षयति ।१। इह वसुर्विदद्वसुरिति मैत्रावरुणं प्रगृह्य ।२। उपहूतौ मित्रावरुणौ सह चक्षुषा सह वर्चसा तयोरहमुपहूतः सह चक्षुषा सह वर्चसेति भक्षयित्वा ।३। आश्विनं प्रदक्षिणं शिरः पर्याहृत्यावेष्ट्य प्रतिपर्याहृत्यावेष्ट्य ।४। इह वसुः संयद्वसुरित्याश्विनं प्रगृह्य ।५। उपहूतौ देवावश्विनौ सह श्रोत्रेण सह वर्चसा तयोरहमुपहूतः सह श्रोत्रेण सह वर्चसेति भक्षयित्वा ।६। उपस्पृश्येलामुपह्वयते ।७। उपोद्यच्छन्ति चमसान् ।८। होतृचमसमन्वारभते ।९। असंस्पर्शनं सर्वत्राज्यलेपेन सोमस्य।१०। उपहूय प्रस्थिता भक्षयन्ति।११। तेजसे त्वा ब्रह्मवर्चसाय भक्षयामीति भक्षमन्त्रः प्रातःसवने।१२। ओजसे त्वेन्द्रियाय भक्षयामीति माध्यन्दिने।१३। प्रजायै त्वा पुष्ट्यै भक्षयामीति तृतीयसवने।१४। शं नो भव हृद इत्युरोऽभिमर्शनो भक्षयित्वा ।१५। सव्ये पाणौ चमसान्कृत्वा दक्षिणेनाप्याययन्ति ।१६। आ प्यायस्व समेतु त इत्याप्यायनी प्रातःसवने।१७। सं ते पयांसीत्युत्तरयोः ।१८। प्रस्थितानाप्याययन्ति ।१९। आज्ये मरुत्वतीये च ।२०। आज्यप्रउगयोर्नाराशंसा निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्वैश्वदेवे च।२१। देवो ऽसि नराशंसो यस्ते मेधः स्वर्ज्योतिस्तस्य त ऊमैः पितृभिर्भक्षितस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षमन्त्रः प्रातःसवने नाराशंसानाम्।२२। ऊर्वैरिति माध्यन्दिने विकारः।२३। काव्यैरिति तृतीयसवने।२४। ॥५॥

अच्छावाकः सीदेत्युक्तो[1]* ऽग्रेण सद उत्तरेण स्तुतिमुपविश्य[2]

* Comm अथवा अच्छावाकः। एतावत्तस्याधिकारार्थम्।

पुरोळाशं प्रतिगृह्य[3] ऽच्छावाक वदस्वेत्युक्तो[4] ऽच्छा वो अग्निमवस इति तिस्रो ऽन्वाह ।१[5]। प्रणवान्निगदम् ।२[6]। यजमान होतरध्वर्यो ऽग्नीद्ब्रह्मन्पोतर्नेष्टरुतोपवक्तरिषेषयध्वमूर्जोर्जयध्वं नि वो जामयो जिहतां न्यजामयो नि सपत्ना यामनि बाधितासो जेषथाभीत्वरीं जेषथाभीत्वर्याः अवद्ध इन्द्रः वृणवद्धो अग्निः प्रस्थायेन्द्राग्निभ्यां सोमं वोचतोपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणा ह्वयध्वमिति ।३[7]। उपहवमयं ब्राह्मण इच्छते ऽच्छावाको वेत्यध्वर्युराह तं होतरुपह्वयस्वेति ।४[8]। तं होतोपह्वयते ।५[9]। प्रत्येता वामा सूक्तायं सुन्वन्यजमानो अग्रभीदुत प्रतिष्ठोतोपवक्त उत नो गाव उपहूता उतोपहूत इत्युपहास्यमानः ।६[10]। उत नो गाव उपहूता इत्यातो ऽनुपहास्यमानः ।७[11]। अनुपहूतो ऽच्छावाको निवर्तध्वमिति सूक्तस्य यावच्छक्नुयात्तावदनुद्रवेत् ।८[12]। होता वा प्रतिकामिनमच्छावाकं प्रत्युपहूय ।९[13]। ॥६॥

उन्नीयमानायेत्युक्तः प्रत्यस्मै पिपीषत इत्यच्छावाकः सूक्तमन्वाह ।१। प्रातर्यावभिरिति यजति ।२। भक्षिताप्यायितं चमसमध्वर्यवे प्रदाय दक्षिणाद्धदपरया द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्य पुरोळाशं प्राश्नाति ।३। पूर्वः प्रसृप्तश्चेदच्छावाकीयां कुर्यात्स्वेन विसंस्थितसंचरेण निष्क्रम्याच्छावाकस्य बहिष्कर्म कृत्वा स्वकर्म कुरुते ।४। स्वे तु होता धिष्ण्ये ।५। विकल्पो होत्रकाणां याज्यासु ।६। प्रातःसवने[7] ऽनवानन्तो यजन्त्यर्धर्चशो वा ।७। अत्र[8] व्रतयन्ति ।८[9]। ऊर्ध्वं चौपासनेभ्यः ।९[10]। ॥७॥

अथर्तुयाजैश्चरन्ति ।१। होता यक्षदिन्द्रं होत्रादित्यृतुप्रैषैरनवानं

प्रेष्यति ।२। तथा यजति ।३। येन प्रेष्यति सा याज्योद्धृत्य होतायक्षमसौयजं च ।४। मैधातिथ्यो वेन्द्र सोमं पिब ऋतुनेति ।५। वौषट् प्रैषान्ते श्रूयते स स यजति ।६। होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह ।७। गृहपतिश्च ।८। तयोर्यजति ।९। यथावषट्कृतं भक्षयन्ति ।१०। द्विरन्ततो होता ।११। लिम्पेदिवैव जिघ्रेदन्न द्विदेवत्येषु चेति ।१२। ॥८॥

आज्यं शंसिष्यन्पिता मातरिश्वाच्छिद्रा पदोशिगसौयानुतचिषत्सोमो नीथविन्नीथानि नेषद्बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषदिति जपित्वा शोंसावो३ इत्याहावः शस्त्रादौ प्रातःसवने तेनाहूयोपांशु तूष्णींशंसम् ।१। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यवसायेन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्र इत्यवसाय सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्यवसाय पच्छो ऽवस्यन्पुरोरुचम् ।२। अग्निर्देवेद्धः। अग्निर्मन्विद्धः। अग्निः सुषमित्। होता देववृतः। होता मनुवृतः। प्रणीर्यज्ञानाम्। रथीरध्वराणाम्। अतूर्तो होता। तूर्णिर्हव्यवाट्। आ देवो देवान्वक्षत्। यक्षदग्निर्देवो देवान्। सो अध्वरा करति जातवेदा३ प्र वो देवायेत्याज्यम् ।३। तस्य प्रथममर्धर्चं पच्छो ऽनवानम् ।४। मरुत्वतीयवैश्वदेवयोश्च ।५। सूक्तशेषं शस्त्वाहूयोत्तमया परिधायोक्थवीर्यं जपति भा विभा उषाः स्वर्ज्योतिः श्लोकाय श्लोक्यमवाचीति ।६। उक्थशा इत्यध्वर्युराह सर्वासु शस्त्रयाज्यासु ।७। अग्न इन्द्रश्चेति यजति ।८। ॥९॥

आज्ये संस्थिते स्तुवते ।१। स्तोत्रवतां शस्त्राणामेषेति शाहोत्तमात्प्रगाथादूर्ध्वमाहूय शंसन्ति ।२। प्रउगे ऽन्तरेण माधुच्छन्द-

सांस्तृचानृचो व्यवयन्ति ताः पुरोरुच इत्याचक्षते ।३। तासां पुरस्तादाहावः ।४। परिधानीयायै च ।५। षट्पदा वैश्वदेवी ।६। तस्यां द्वाभ्यांद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति ।७। सारस्वत्यां विकल्पः । शंसेन्न वा । नित्यस्त्वाहावः ।८।

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् ।
शिवो नियुद्भिः शिवाभिः ॥

इति सकृच्छस्त्वा वायवा याहि दर्शतेति तिसृणां त्रिः प्रथमाम् ।९।

हिरण्यवर्तनी नरा देवा पती अभिष्टये ।
वायुश्चेन्द्रश्च सुमखौ ॥

इन्द्रवायू इम इति तिस्रः ।१०।

काव्ययोराजानेषु क्रत्वा दक्षस्य दुरोणे ।
रिशादसा सधस्थ आ ॥

मित्रं हुव इति तिस्रः ।११।

दैव्यावध्वर्यू आ गतं रथेन सूर्यत्वचा ।
मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ॥

अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः ।१२।

इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः ।
हरिवान् सुतानां सखा ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो इति तिस्रः ।१३।

विश्वान्देवान्हवामहे ऽस्मिन्यज्ञे सजोषसः ।
त इमं यज्ञमागमन्देवासो देव्या धिया ।
ये यज्ञस्य तनूकृतो विश्व आ सोमपीतये ।

श्रोमासश्चर्षणीधृत इति तिस्रः ।१४।

वाचामहं देवीं वाचमस्मिन्यज्ञे सुपेशसम् ।
सरस्वतीं हवामहे ॥

पावका नः सरस्वतीति तिसृणामुत्तमया परिधायोक्थवीर्यं जपति वाचं मे जिन्व। प्राणं मे तृम्प। चक्षुर्मे पाहि। श्रोत्रं मे ऽव। वर्णं मे यच्छ। तन्वं मे पाहि। यशो मे धेहि। घोषाय त्वोक्थमवाचीति।१५। विश्वेभिः सोम्यं मध्विति यजति ।१६। ॥१०॥

तृचाः स्तोत्रियानुरूपाः प्रगाथान्परिहाप्य ।१। आ नो मित्रावरुणा नो गन्तमिति स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य ।२। प्र वो मित्रायेत्युक्थमुखम्।३। प्र मित्रयोरिति नवानामुत्तमया परिधायोप नः सुतमा गतमिति यजति।४। ॥ ११ ॥

आ याहि सुषुमेति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ ।१। शेषः सूक्तस्योक्थमुखमुत्तमे परिहाप्य ।२। इन्द्र त्वा वृषभम्।३। उद्धेदभीति तिसृणामुत्तमया परिधायेन्द्रक्रतुविदमिति यजति।४। ॥१२॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यच्छावाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ ।१। शेषः सूक्तस्योक्थमुखम् ।२। इहेन्द्राग्नी उप ह्वय इति पञ्च।३। इयं वामस्य मन्मन इति नवानामुत्तमया परिधायेन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति यजति ।४। ॥ १३ ॥

मित्रं वयमिन्द्रमिद्गाथिन इन्द्र अग्नेति स्तोत्रिया बृहत्पृष्ठस्य ।१। राथन्तरमच्छावाकः स्तोत्रियमनुरूपं कुरुते ।२। अनुरूपमुक्थमुखम् ।३। चतुराहावा होत्रकाः ।४। होता चातिरिक्तोक्थेषु ।५। स्तोत्रियानुरूपाभ्यां यच्चानन्तरमनुरूपात्परिधानीयायै च ।६। अनुरूपा-

दनन्तरः प्रगाथस्तस्मादूर्ध्वं पञ्चमं माध्यन्दिने ।७। उक्थमुखात्सर्वेषां रात्रौ ।८। यदाध्वर्युराह प्रशास्तः प्रसुहीत्यों सर्पतेति प्रशास्ता आह ।९। दक्षिणावृतो ऽपरया द्वारा निःसर्पन्नुत्तरेणौदुम्बरीं दक्षिणेन ब्रह्मा ।१०। अग्रेण शालामुदञ्चः ।११। माध्यन्दिनाय सवनाय यथानिःसृप्तं प्रसृप्य यथासनमुपविशन्ति ।१२। ॥१४॥

आदौ माध्यन्दिनस्य सवनस्य राजानमभिषुण्वन्ति ।१। ग्रावस्तुत्पूर्वया द्वारा हविर्धाने प्रपद्योत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणं चक्रमग्रेण दक्षिणा तिष्ठन्सोमोपनहनेन मुखं परिवेष्ट्य ग्रावघोषं श्रुत्वासंप्रेषितो ऽभिष्टौत्यमंतत्त्वन्नर्धर्चशो ऽनवानं वा ।२। अभि त्वा देव सवितर्युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र द्युमन्तमा नो भर दक्षिणेनोप क्रमस्वा भर ।३। आ प्यायस्व समेतु त इत्याप्यायितवतीनां तिसृणां प्रथमामभिष्टुत्यार्बुदस्य द्वे ।४। द्वितीयामभिष्टुत्यार्बुदस्य द्वे ।५। तृतीयामभिष्टुत्यार्बुदस्यैकाम् ।६। मृजन्ति त्वा दश क्षिप एतमु त्यं दश क्षिप एतं मृजन्ति मर्ज्यमिति मृष्टवतीरभिष्टुत्य ।७। आ कलशा अनूषता कलशेषु धावति परि प्र सोम ते रस इति कलशवतीरभिष्टुत्य ।८। आप्यायितवतीप्रभृत्येवं विहृतो द्वितीयो ऽपि सवः। षष्ठीप्रभृतयः पञ्चार्बुदस्य ।९। एवं विहृतस्तृतीयो ऽपि सवः। तिस्रो ऽर्बुदस्यैकादशीप्रभृतयः ।१०। यस्मिन्सवे हृहच्छब्दं कुर्युर्हृद्वदन्तीति तत्र ।११। षष्ठीं प्रथमे ।१२। वितते पवित्रे पवित्रं त इति द्वे

[13] वि यत्पवित्रमित्येका ।[14]१३। प्रास्य धाराः प्र धारा अस्य प्र ते

धारा इति प्रचरन्तीषु धारासु ।[15]१४। ग्रहेषु गृह्यमाणेषु याः कामयेत पावमानीनाम् ।[16]१५। इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति तिस्रो निय-

च्छति ।१६। उत्तमे ग्रहे गृहीते ऽर्बुदस्योत्तमया परिधायादायोष्णीषमुत्सृज्यते ।१७। सत्राहीनानां त्वन्त्ये ऽहनि ।१८। अर्बुदं वा द्रुह्वमभिष्टुयात् ।१९। ॥१५॥

माध्यन्दिनेन स्तुते पवमानेन दधिघर्मेण चरन्ति यदि प्रवर्ग्यवान् ।१। होतर्वदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव पश्यतेति प्रथमामभिष्टौति ।२। श्रातं हविरित्युक्ते द्वितीयां सूक्तस्य ।३। दधिघर्मस्य यजेत्युक्तस्तृतीयया यजति ।४। अनवानमेकैकां सप्रणवामभिष्टौति ।५। तथा यजति ।६। दधिघर्मस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः ।७।

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
घर्मस्त्रिशुग्विरोचत आकूत्या मनसा सह ।
विराजा ज्योतिषा सह तस्य दोहमशीमहि ।

इति भक्षमन्त्रः ।८। पशुपुरोलाशेन चरित्वातः पुरोलाशैः सवनीयैश्चरन्ति ।९। ॥१६॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्येति पुरोनुवाक्या ।१। माध्यन्दिने सवन इति स्विष्टकृतः ।२। असावि देवमित्युन्नीयमानसूक्तम् ।३। होता यक्षदिन्द्रं माध्यन्दिनस्य सवनस्येति प्रैषः ।४। पिबा सोममभि यमुग्रेति यजति ।५। द्वितीया मैत्रावरुणस्य ।६। तृतीया ब्राह्मणाच्छंसिनः ।७। अर्वाङेहीति पोतुः ।८। तवायं सोम इति नेष्टुः ।९। इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना इत्यच्छावाकस्य ।१०। आपूर्णो अस्येत्याग्नीध्रस्य ।११। न द्विदेवत्यर्तुयाजा उत्तरयोः सवनयोः ।१२। न वहिष्कर्माच्छावाकस्य ।१३। समानमन्यत्प्रातःसवनेन ।१४। इलामुपहूय प्रस्थितान्भक्षयित्वा ।१५। एष दक्षिणाकालः ।१६।

द्वादशं शतं गवां दद्यात् ।१७। एकविंशतिप्रभृति वा यथोपपादम् ।१८। ॥१७॥

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय। आयुर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इति हिरण्यं प्रतिगृह्णाति ।१। रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय। गौर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इति गाः ।२। बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय। त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इति वासः ।३। यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय। हयो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इत्येकशफम् ।४। प्रजापतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो ऽमृतत्वमशीय। प्राणो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृह्णत इत्यन्यत् ।५। ओमिति वा सर्वम् ।६। को ऽदात्कस्मा अदादित्यनुमन्त्रयते प्राणि ।७। उपस्पृशतीतरत् ।८।

अस्मद्राता मधुमतीर्देवत्रा गच्छत प्रदातारमा विशत
इति दत्त्वा जपति ।९। ॥१८॥

इन्द्राय मरुत्वत इत्युक्तः ।१। इन्द्र मरुत्व इति पुरोनुवाक्या ।२। होता यक्षदिन्द्रं मरुत्वन्तमिति प्रैषः ।३। सजोषा इन्द्र सगण इति यजति ।४। तं भक्षयित्वा मरुत्वतीयं शंसति ।५। अध्वर्यो शोंसावो३ इत्याहावः शस्त्रादौ माध्यन्दिने सवने ।६। प्रातःसवनिको ऽन्तःशस्त्रम् ।७। आ त्वा रथं यथोतय इति प्रातिपदं तृचं शस्त्वाहूय ।८। इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरं तृचं शस्त्वाहूय ।९। इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं शस्त्वाहूय ।१०। प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शस्त्वाहूय ।११। अग्नि-

नैतेत्येकां शस्त्वाह्वय।१२। त्वं सोम क्रतुभिरित्येकां शस्त्वाह्वय।१३। पिन्वन्त्यप इत्येकां शस्त्वाह्वय।१४। जनिष्ठा उग्र इति षट्कृस्त्वाह्वय निविदम्।१५। मद्वानस्मिन्प्रथमः प्रतिगरः।१६। एकया भूयसीः शस्त्वा विषमर्चानाम्।१७। मध्ये समर्चानाम्।१८। एकां शस्त्वा तृचानाम्।१९। सूक्तविद्धावन्त्ये।२०। प्रथमे त्वाहावः।२१। उत्तमाः परिशिष्य तृतीयसवने।२२। वियतं पच्छो निविदः शंसति।२३। उत्तमे प्रणवः पदे।२४। सूक्तशेषं शस्त्वाह्वयोत्तमया परिधायोक्थवीर्यं[25] जपित्वा ये त्वाहिहत्य इति यजति।२५[26]। ॥१९॥

रथन्तरं पृष्ठं निष्केवल्यस्य।१। बृहद्वा।२। अभि त्वा शूराभि त्वा पूर्वपीतय इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ रथन्तरस्य।३। त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः।४। यद्वावानेति धाय्या।५। पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथो रथन्तरस्य।६। उभयं शृणवदिति बृहतः।७। इन्द्रस्य नु वीर्याणीति रथन्तरपृष्ठे।८। तमु ष्टुहीति बृहत्पृष्ठे।९। नितरां परिधानीयां शंसेत्।१०। उक्थवीर्यं जपित्वा[11] पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति यजति।११[12]। ॥२०॥

उभयसाम्नि।१। रथन्तरपृष्ठे[1] यः सूक्तात्पूर्वः प्रगाथस्तमुद्धृत्य बृहतो योनिं शंसति।२। बृहत्पृष्ठे रथन्तरस्य।३। ऊर्ध्वं सामप्रगाथादुत्तरासु संस्थासु।४। एतद्योन्यनुशंसनमित्याचक्षते।५। बृहद्रथन्तरयोरेवानुशंसेदिति ह स्माह कौषीतकिः।६। परिमितशस्त्वः प्राकृतोऽग्निष्टोमस्तस्मात्प्रगाथमुद्धरति।७। स्तोत्रियायाह्वावोऽनुरूपाय धाय्यायै प्रगाथाय सूक्ताय निविदे परिधानीयायै च।८। अस्त्रो निविद्वरो वरो वा।९। ॥२१॥

वामदेव्यं मैत्रावरुणस्य ।१। कया नश्चित्रः कया त्वं न ऊत्येति स्तोत्रियानुरूपौ ।२। कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथः ।३। सद्यो ह जातः ।४। एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र ।५। उग्रन्नु षु ण इति यजति ।६। ॥२२॥

नौधसं ब्राह्मणाच्छंसिनो रथन्तरपृष्ठे ।१। श्यैतं बृहत्पृष्ठे ।२। तं वो दस्मं तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ नौधसस्य ।३। अभि प्र वः प्र सु श्रुतमिति श्यैतस्य ।४। उदु त्ये मधुमत्तमा इति सामप्रगाथः ।५। इन्द्रः पूर्भिदिति नौधसे ।६। असावि सोमः पुरुहूतेति श्यैते ।७। उदु ब्रह्माणीति समानम् ।८। ऋजीषी वज्रीति यजति ।९। ॥२३॥

कालेयमच्छावाकस्य ।१। तरोभिर्वस्तरणिरित्विषासती
यानुरूपौ प्रगाथौ ।२। उदिन्वस्य रिच्यत इति सामप्र
भ्य इहावृधे ।४। इमामू षु ।५। पिबा वर्ध
।६। ॥२४॥

शस्त्रेषु ।१। प्रायेणाययासमाम्नातम् ।२। बृहती पू
सतोबृहत्युत्तरा तं प्रगाथ इत्याचक्षते ।३। बार्हतो बृह
त्याम् ।४। काकुभः ककुभि ।५। बृहतीं शस्त्वोत्तमं पाद
[6] दायोत्तरस्याः प्रथमेनावसाय[7] द्वितीयेन प्रणुत्य[8] तं प्रत्यादाय तृतीयेनावसायोत्तमेन[9] प्रणौति ।[10]६। तास्तिस्रो भवन्ति बृहती पूर्वोत्तरे ककुभौ ।[11]७। बृहद्रथन्तरयोः ।[12]८। होत्रकाणां च यत्रैते पृष्ठे प्रगायस्थे ।[13]९। सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्य ।[14]१०। इन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यानां च ।[15]११। अतो ऽन्यत्र बार्हतानाम् ।[16]१२। बृहतीं

प्रस्तोत्तमं पादं द्विः प्रत्यादायावसायार्धर्चेनोत्तरस्याः[17] प्रणुत्य[18] द्वितीयं पादं द्विः प्रत्यादायावसायोत्तमेनार्धर्चेन प्रणौति ।१३।[19] तास्तिस्रो बृहत्यः ।१४।[20] उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते ।१४।[21] सतोबृहत्या द्वितीयम् ।१५।[22] तास्तिस्रः ककुभः ।१६।[23] स्तोत्रियत्वादनुरूपत्वाद्वा ॥ २५॥

एतं धर्मं प्रगाथा लभन्ते ।१७।[24] इन्द्रनिहवो स्तोत्रियः ।१। ब्राह्मणस्पत्यास्च ।२। द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनाम् ।३। पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीनामक्षरपङ्क्तीनां द्विपदानां च ।४। सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थस्य ।५। यास्तु पञ्चपदास्त्रैष्टुभे प्राये जागते वा यत्र पुनःपदं स्यात्तौ तत्र समस्तेन पदेन पुनःपदस्य विप्रयोगो ऽस्ति ।६। उत्तमावपुनःपदे ।७। द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति षट्पदानां पुनःपदानाम् ।८। द्वाभ्यामवसायापुनःपदानामेके[illegible] द्वाभ्यामवसायैकेन ।९। अष्टाक्षरस्तु प्रणवनीयः ।१०। बृहत्पृष्ठे ।[illegible] सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्याम् पिबा सो[illegible]थमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रथमा-उभयस्यन्ति ।१२। मध्यमान्मध्यमेषु ।१३। उत्तमानुत्तमेषु बृहते। अर्धर्चशो वा प्रातःसवनम् ।१५। स्तोत्रियानुरूपांस्च प्रगाथान्परिहाप्य ।१६। ॥ २६॥

त्रिपदा गायत्री ।१। उष्णिक् ।२। पुरउष्णिक् ।३। ककुप् ।४। विराट् च पूर्वा ।५। चतुष्पदोत्तरा विराट् ।६। बृहती ।७। सतोबृहती ।८। जगती ।९। अनुष्टुप् ।१०। त्रिष्टुप् च ।११। पञ्च पङ्क्तिः ।१२। षट्सप्तेत्यतिच्छन्दसाम् ।१३। स हि अर्धो न

मारुतमित्यष्टौ ।१४। द्वौ द्विपदायाः ।१५। ते ऽष्टाक्षराः प्रायेण ।१६। द्वादशाक्षरा जगत्याः ।१७। तृतीयौ चोष्णिग्बृहत्योः ।१८। सतोबृहत्याश्च प्रथमतृतीयौ ।१९। मध्यमः ककुभः ।२०। प्रथमः पुरउष्णिहः ।२१। एकादशाक्षरास्त्रिष्टुब्विराजोः ।२२। उत्तरस्या दशाक्षराः ।२३। तामक्षरपङ्क्तिरित्यप्याचक्षते ।२४। पञ्चभिः पञ्चाक्षरैः पदपङ्क्तिः ।२५। षलप्यष्टाक्षरा जगत्याः ।२६। एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निचृत् ।२७। अतिरिक्ते भुरिक् ।२८। संपाद्यपादभागेनाहार्यस्त्वृचः संमितास्तस्य पादभागेन संपन्नाः ।२९। गायत्र्युष्णिहावनुष्टुब्बृहत्यौ पङ्क्तिश्च त्रिष्टुब्जगत्यावित्यानुपूर्व्यं छन्दसां चतुर्विंशत्यक्षरादीनां चतुरुत्तराणां चतुरुत्तराणाम् ।३०। ॥२७॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे सप्तमो ऽध्यायः समाप्तः।

ओम्

यथा मध्यन्दिनायैवमूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रसर्पन्ति ।१। आदौ तृतीय-सवनस्यादित्यग्रहेण चरन्ति ।२। आदित्येभ्य इत्युक्तः ।३। आदित्यानामवसेति पुरोनुवाक्या ।४। होता यक्षदादित्यानिति प्रैषः ।५। आदित्यासो अदितिरिति यजति ।६। नाकृतिमन्वीक्षते न भक्षयति ।७। सावित्रग्रहे च ।८। आर्भवेण स्तुते पवमानेन मनोता-दीलान्तं पशुकर्म कृत्वातः पुरोलाशैः सवनीयैश्चरन्ति ।९। ॥१॥

तृतीये धानाः सवन इति पुरोनुवाक्या ।१। अग्ने तृतीये सवन इति स्विष्टकृतः ।२। इहोप यातेत्युन्नीयमानसूक्तम् ।३। होता यक्षदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्येति प्रैषः ।४। इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति यजति ।५। इन्द्रावरुणा सुतपाविति मैत्रावरुणः ।६। इन्द्रस्य सोममिति ब्राह्मणाच्छंसी ।७। आ वो वहन्त्विति पोता ।८। अमेव न इति नेष्टा ।९। इन्द्राविष्णू पिबतमित्यच्छावाकः ।१०। इमं स्तोममित्याग्नीध्रः ।११। समानमन्यत्प्रातःसवनेन ।१२। इलामुपहूय प्रस्थितान्भक्षयित्वा[13] पुरोलाशस्य परिवापमिश्रस्य नाराशंसानां सन्नानां यथाचमसं दक्षिणतस्त्रींस्त्रीन्पिण्डानुपास्यन्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आवृषायध्वमिति पिण्डेपिण्डे ।१३[14]। ॥२॥

देवाय सवित्र इत्युक्तः ।१। अभूद्देव इति पुरोनुवाक्या ।२। होता यक्षद्देवं सवितारमिति प्रैषः ।३।

दमूना देवः सविता वरेण्यो दधद्रत्नं दक्षपितृभ्य आयुनि ।

पिबात्सोममममदन्नेनमिष्टयः परिज्मा चिद्रमते अस्य धर्मणि ॥

इति यजति ।४। अध्वर्यो शोशोंसावो ३ इत्याहावः शस्त्रादौ तृतीयसवने सोक्थे ।५। प्रातःसवनिको ऽन्तःशस्त्रम् ।६। षोडशिप्रभृतौ च ।७। तत्सवितुर्वृणीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति तृचौ प्रतिपदनुचरौ वैश्वदेवस्य ।८। अभूद्देव इति सावित्रम् ।९।

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च ।

तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च नियुद्भिर्वायविह ता वि मुञ्च ।१०।

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति द्यावापृथिवीयम् ।११। महान्तस्मिन्प्रतिगरः ।१२। सुरूपकृत्नुमित्येका ।१३। तक्षन्रथमित्यार्भवम् ।१४। अयं वेनो येभ्यो मातैवा पित्र इत्येकपातिन्यः ।१५। आ नो भद्रा इति वैश्वदेवस्योत्तमे शिष्ट्वा निविदम् ।१६। परिधानीयोत्तमा ।१७। पच्छो द्विरर्धर्चशस्तृतीयम् ।१८। उक्थवीर्यं जपित्वा विश्वे देवाः शृणुतेममिति यजति ।१९। ॥३॥

घृतस्य यजेत्युक्तो घृतं मिमिक्ष इत्युपांशु यजति ।१। सौम्यस्य यजेत्युक्तस्त्वं सोम पितृभिरिति यजति ।२। घृतस्य यजेत्युक्त[3]

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर ॥

इत्युपांशु यजति ।[4]३। विकल्पः परोज्यायाम् ।[5]४। सौम्यं होतावेद्याङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृशति ।[6]५। चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी विमार्ष्टि ।[7]६। ॥४॥

अग्नीत्पात्नीवतस्य यजेत्युक्त ऐभिरग्ने सरथमित्युपांशु यजति ।१। अभक्षयित्वा ग्रहमादाय पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य ।२। उत्तरतो

नेष्टारमुपोपविश्य ।३। उपस्थे वा ।४। नेष्टरुपह्वयस्वेत्युक्त्वा ।५। भक्षयित्वोपस्पृश्य ।६। यथेतं प्रत्येत्य ।७। ॥ ५ ॥

यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रमाग्निमारुतस्य ।१। वैश्वानराय पृथुपाजस इति वैश्वानरीयम् ।२। आ ते पितरित्येका ।३। प्रत्वक्षस इति मारुतम् ।४। यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्य ।५। प्र तव्यसीमिति जातवेदसीयम् ।६। आपोहिष्ठीयास्तिस्रः ।७। उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वित्येका ।८। देवानां पत्नीरिति द्वे ।९। राकामहमिति द्वे ।१०। अविदद्दक्षमित्यक्षरपङ्क्तयस्तिस्रः ।११। उदीरतामिति पैत्र्यस्तिस्रः ।१२। इमं यम मातली कव्यैरङ्गिरोभिरिति याम्यः ।१३। स्वादुष्किलीयास्तिस्रः ।१४। मद्वानासु प्रतिगरः ।१५। ययोरोजसा विष्णोर्नु कं तन्तुं तन्वन्नित्येकपातिन्यः ।१६। एवा न इन्द्रो मघवेति परिधायोक्थवीर्यं[17] जपित्वाग्ने[18] मरुद्भिः शुभयद्भिरिति यजति ।१७।[19] ॥ ६ ॥

प्रथमा निविन्मरुत्वतीयस्य ।१। द्वितीया निष्केवल्यस्य ।२। तृतीयाप्रभृतयो वैश्वदेवाग्निमारुतयोः ।३। उत्तमा षोळशिनः ।४। यावन्ति सूक्तानि तावत्यो निविदः ।५। सूक्तस्यसूक्तस्याह्वावः पुरस्तात् ।६। निविदोनिविदश्च ।७। एकैकस्याश्चैकपातिन्याः ।८। परिधानीयायै च ।९। वैश्वदेवे प्रतिपदनुचरयोः ।१०। आग्निमारुते स्तोत्रियानुरूपयोः ।११। आपोहिष्ठीयानाम् ।१२। देवानां पत्नीनाम् ।१३। राकायाश्च ।१४। अक्षरपङ्क्तीनाम् ।१५। पैत्रीणाम् ।१६। यामीनाम् ।१७। स्वादुष्किलीयानां च ।१८। वियतं

शस्त्रं वैश्वदेवस्य ।१९। अभ्ययमाग्निमारुतस्यापोहिष्ठीयाः परिहाप्य ।२०। अप्सु सोमान्सादयित्वानुयाजादि शंय्वन्तं पशुकर्म कृत्वा ॥ ७॥

हारियोजनेन चरन्ति ।२१। तिष्ठा सु कमिति पुरोनुवाक्या ।१। धानाः सोमानामिन्द्रेति प्रैषः ।२। युनज्मि त इति याज्या ।३। धानाः सोमानामग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः ।४। सोमस्याग्न इति वा ।५। अप्सु धूतस्य देव सोम ते मतिविदो नृभि ष्टुतस्तोत्रस्य शस्तोक्थस्येष्टयजुषो यो ऽश्वसनिर्गोसनिर्भक्षस्तस्य त उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति प्राणभक्षान्भक्षयित्वा धाना व्यादधते ।६। भूयिष्ठा होता लिप्सेत ।७। येन प्रातःसवने प्रसर्पन्ति तेन निःसर्पन्ति ।८। यथा ह त्यद्वसव इति धिष्ण्यान्समीक्ष्याग्नीध्रीयमुत्तरेणाहवनीय-मायन्ति ।९। भूर्भुवः स्वः स्वाहा स त्वं नो अग्ने ऽवमस्त्वं नो अग्ने वरुणस्य तदस्तु मित्रावरुणेत्याग्नीध्रीये प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति ।१०। आपुर स्ता मा प्रजया पशुभिः पूरयतेत्याहवनीयस्य भस्मान्ते धाना न्युप्य ॥ ८॥

पञ्चपञ्च शकलानादधते ।११। आत्मकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि देव-कृतस्यैनसो ऽवयजनमसि यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यावयजनमसीति ।१। सव्यावृत उत्तरेणाहवनीयमप्सु सोमा-न्यथाचमसं पश्चादुपोपविश्य पवित्राण्यवधाय चेष्टयन्ते [2]

समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेन ।

सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता-मिति ।२।[3] समुपहूताः स्म इति ।३।[4] अप्सु धूतस्य देव सोम ते

मतिविदो यो ऽस्मन्निर्गौसनिर्भक्तस्तस्य त उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति प्राणभक्षान्भक्षयित्वा ।[5]४। अच्छायं वो यचोरोजसेति प्राचीर्निनीयोदीचीर्वा ।[6]५। समुद्रं व इत्यभिमन्त्र्य ।[7]६। शंनोदेवीर्याभिस्ताभिरितरो ऽभिमृश्य ।[8]७। समानं प्राणसंमर्शनं मुखविमार्जनं च ।[9]८। दक्षिणावृत आग्नीध्रीये दधि प्राश्य यथा दधिभक्षम् ।[10]९। पत्नीसंयाजान्संस्थाप्य हुतेषु समिष्टयजुःषु ॥ ९ ॥

अवभृथमवैति ।[11]१०।

पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनरात्मा द्रविणं ब्राह्मणं च ।
पुनरग्नयो धिष्ण्यासो यथा स्थानं धारयन्तामिहैव ॥

इति यजमानो धिष्ण्यान्समीक्ष्या[1]नूबन्ध्यायां वा संस्थितायामृत्विजः समीक्षेत

उभा कवी युवाना सत्यादा धर्मणा
सत्यस्य धर्मणस्पती वि सख्यानि सृजामहै ॥

इति ।[2]१। उरुं हि राजेत्यनुसंयन् ।[3]२। सर्वे साम्नो निधनमुपयन्ति ।[4]३। नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्यप्सु पादमवधाय ।[5]४। ॥ १० ॥

वारुणीष्टिः ।१। पौर्णमासीविकारः ।२। अप्स्वग्ने ऽप्सु मे सोम इति वाप्सुमन्तौ ।३। तिष्ठन्यजति ।४। उदुत्तमं वरुणाव ते हेडः ।५। स त्वं नो अग्ने ऽवमस्त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्यग्नीवरुणावादिशति ।६। न निगदमाह ।७। ब्रूयाद्वा ।८। अपबर्हिषः प्रयाजानुयाजान्यजति ।९। प्रयाजादिरनुयाजान्ता ।१०। स्विष्टकृदन्ता वा ।११। आज्यभागौ वा परिहाप्यानुयाजौ च ।१२।

येन स्त्रियावकृणुतं येनापामृशतं सुराम्
येना चामभ्यषिञ्चतं येनेमां पृथिवीं महीम्
यद्वां तदश्विना यशस्तेन मामभिषिञ्चतम् ।

इति होताभ्युच्यते ।१३।

उपेक्षिवेन चक्षुषा गृहान्परैमि मानुषः ।

इत्यागच्छन्यजमानः ।१४।

इहो सहस्रदक्षिणो अपि पूषा नि षीदतु ।

इत्युपविश्याहवनीये[15] समिधावादधाति देवानां समिदसीति पूर्वां तूष्णीमुत्तराम् ।१५।[16] तूष्णीं पत्नी गार्हपत्ये ।१६।[17] ॥११॥

प्रायणीयवोदयनीया व्याख्याता ।१। विपर्यासो याज्यापुरोनुवाक्यानां स्विष्टकृतः परिहाप्य ।२। पथ्यां स्वस्तिं चतुर्थीं यजति ।३। तृतीयं सवितारम् ।४। मैत्रावरुणी च वशानूबन्ध्या ।५। पयस्या वा ।६। आ वां मित्रावरुणा तत् सु वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्याः ।७। युवं वस्त्राणि यद्बंहिष्ठं प्र बाहवेति याज्याः ।८। दीक्षणीयाप्रभृत्यानूबन्ध्यायाः संस्थानान्न वेदे पत्नीं वाचयति न स्तृणाति ।९। अनूबन्ध्यायां वाचयित्वाग्रेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं स्तृणाति ।१०। मापो मौषधीर्हिंसीः ध्रुगसि यं द्विष्मस्तं ते ध्रुगच्छतु ।

धाम्नोधाम्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च ।
यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥

इति हृदयशूलमुपस्थाय[11] सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्वि-त्युपस्पृश्य[12] दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म

इति दक्षिणा निरुक्षन्ति ।११।[13] आज्यभागप्रभृति वा पयस्या ।१२।[14] अमावास्याविकारः ।१३।[15] अनिगदेष्टान्ता ।१४।[16] ॥१२॥

उदङ्ङुदवसाय वैष्णव्यर्चा पूर्णाहुतिं हुत्वोदवसानीयया यजति ।१। आग्नेयीष्टिः ।२। पौर्णमासीविकारः ।३। याः पुनराधेये ता हविषः स्विष्टकृतश्च ।४। पञ्चकपाले पौनराधेयिकीष्टिः ।५। संस्थितायां सायमग्निहोत्रं जुहोति ।६। ॥१३॥

मन्द्रया वाचा प्रातःसवनम् ।१। उच्चैस्तरामाज्यात्प्रउगम् ।२। मध्यमया माध्यन्दिनम् ।३। उच्चैस्तरां मरुत्वतीयान्निष्केवल्यम् ।४। उत्तमया तृतीयसवनम् ।५। उच्चैस्तरां वैश्वदेवादाग्निमारुतम् ।६। उत्तमया वा माध्यन्दिनम् ।७। मन्द्रया तृतीयसवनम् ।८। मध्यमया वा ।९। ॥१४॥

यस्मै प्रेष्यत्या तस्यापवर्गाद्वाचं यच्छति ।१। आहावप्रभृति चानुवषट्कारात् ।२। प्रातरनुवाके ब्रह्मा ।३। भक्षयित्वा चा स्तोत्रप्रसवात् ।४। प्रसवप्रभृति चानुवषट्कारात् ।५। अतिप्रैषान्तं श्रुत्वा वसतीवरीणां परिहरणात् ।६। यस्ते द्रप्सः स्कन्दति द्रप्सश्चस्कन्देति विप्रुषां होमः पुरस्तात्पवमानानाम् ।७। सर्पतश्चानुसर्पति ।८। मैत्रावरुणश्च ।९। अग्निचित्यायां चाग्नौ प्रणीयमानेऽप्रतिरथं जपति ।१०।

विश्वा आशा दक्षिणतः सर्वान्देवानयालिह ।
स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मध्वः पिबतमश्विना ॥

इति महावीरमनुसंयन् ।११।

अश्विना घर्मं पातं हार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिः ।

तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥

इति वषट्कृते ।१२।

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमंसाताम् ।

इहैव रातयः सन्तु ॥

इत्यनुवषट्कृते ।१३। समानमनिर्दिष्टम् ।१४। इति सोमे ब्रह्मकर्म ।१५। ॥१५॥

इन्द्रो मरुत्वान्सोमस्य पिबतु । मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः । मरुद्वृधो मरुत्सखा । य ईमेनं देवा अन्वमदन् । अपूर्व्ये वृत्रतूर्ये । शम्बरहत्ये गविष्टौ । अर्चन्तं गुह्या पदा । परमस्यां परावति । वधीद्वृत्रं वृज- पः । मरुतामोजसा सह । आदौ ब्रह्माणि वर्धयन् । अनाधृष्टान्योजसा । कृण्वन्देवेभ्यो दुवः । मरुद्भिः सखिभिः सह । इन्द्रो मरुत्वाँ इह श्रवदिह सोमस्य पिबतु । प्रेमां देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवतु । चित्रश्चित्राभिरूतिभिः । श्रवदिदं ब्रह्माण्यावसा गमत् ।१। अथोक्थ्यवीर्यम् ।२। रूपमनुरूपं प्रतिरूपं सुरूपमिहोपोथो भद्रमाशृण्वते लोक्यमवाचीन्द्रायेति ।३। ॥१६॥

इन्द्रो देवः सोमं पिबतु । एकजानां वीरतमः । भूरिजानां तवस्तमः । हर्योः स्थाता । पृश्नेः प्रेता । वज्रस्य भर्ता । पुरां भेत्ता । पुरां दर्मा । अपां नेता । सत्वनां नेता । निजघ्निर्दूरेश्रवाः । उपमातिकृद्दमनावान् । इहोग्रन्देवो बभूवान् । इन्द्रो देव इह श्रवदिह सोमं पिबतु । प्रेमां देव इति समानम् ।१। अथोक्थ्यवीर्यम् ।२। संराळसि स्वराळसि विराळसि राजास्यभिभूरस्यभिभूयास्म वयं यं

सविता देवः सोमस्य मत्सत्। हिरण्यपाणिः सुजिह्वः। सुबाहुः स्वङ्गुरिः। त्रिरहन्सत्यसवनः। यः प्रासुवद्वसुधिती। उभे जोष्ट्री सवीमनि। श्रेष्ठं सावित्रमासुवन्। दोग्ध्रीं धेनुम्। वोढारमनड्वाहम्। आशुं सप्तिम्। जिष्णुं रथेष्ठाम्। पुरंधिं योषाम्। सभेयं युवानम्। सविता देवः परास्तीवां साविषत्पराघशंसम्। इह अवदिह सोमस्य मत्सत्। प्रेमां देव इति समानम्। १। ॥ १८ ॥

द्यावापृथिवी सोमस्य मत्सताम्। पिता च माता च। धेनुश्च ऋषभश्च। धन्या च धिषणा च। सुरेताश्च सुदुघा च। शंभूश्च मयोभूश्च। ऊर्जस्वती च पयस्वती च। द्यावापृथिवी इह श्रुतामिह सोमस्य मत्सताम्। प्रेमां देवी देवहूतिमवतां देव्या धिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्। प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवताम्। चित्रे चित्राभिरूतिभिः। श्रुतां ब्रह्माण्यावसा गताम्। १। ॥ १९ ॥

ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्। विद्वांसः स्वपसः। कर्मणा सुहस्ताः। धन्या धनिष्ठाः। शम्या शमिष्ठाः। शच्या शचिष्ठाः। ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामतक्षन्। अतक्षन्धेनुमभवद्विश्वरूपी। अबुभ्नन्सं कनीना मदन्तः। अयुञ्जत हरी अयुर्देवाँ उप। संवत्सरे स्वपसो यज्ञियं भागमायन्। ऋभवो देवा इह अवन्निह सोमस्य मत्सन्। प्रेमां देवा देवहूतिमवन्तु देव्या धिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्। प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवन्तु। चित्राश्चित्राभिरूतिभिः। श्रवन्ब्रह्माण्यावसा गमन्। १। ॥ २० ॥

विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्। विश्वे वैश्वानराः। महि महान्तः। पक्वान्ना नेमतिथीवानः। आस्क्राः पचतवाहसः। ये द्यां च पृथिवीं

चातस्थुः । अपश्च स्वश्च । ब्रह्म च क्षत्रं च । बर्हिश्च वेदिं च । यज्ञं चोरु चान्तरिक्षम् । वातात्मानो अग्निदूताः । ये स्थ त्रय एकादशासः । त्रयश्च त्रिंशच्च । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रा । तावन्त उदरणे । तावन्तो निवेशने । तावतीः पत्नीः । तावतीर्ग्नाः । तावन्तो ऽभिषाचः । तावन्तो रातिषाचः । अतो वा देवा भूयांस स्थ । मा वो देवा अविशसा मा विशसायुरा वृक्षि । विश्वे देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा इति समानम् ।१। अथोक्थ्यवीर्यम् ।२। भूतमसि भविष्यदसि विभूतमसि प्रभूतमसि सदसि चतुरक्षोजो ऽसि भद्रमसि ऋतायै त्वावाचीन्द्रायोक्थ्यं देवेभ्यः ।३। ॥२१॥

अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानाम् समित् । अजस्रं दैव्यं ज्योतिः । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् । द्युषु पूर्वासु दिद्युतानः । अजर उषसामनीके । आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । ओर्वन्तरिक्षम् । ज्योतिषा यज्ञियाय शर्म यंसत् । अग्निर्वैश्वानर इह श्रवदिह सोमस्य मत्सत् । प्रेमां देव इति समानम् ।१। ॥२२॥

मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन् । सुष्टुभः स्वर्काः । अर्कस्तुभो बृहद्वयसः । नभस्या वर्षनिर्णिजः । त्वेषासः पृश्निमातरः । शुभ्रा हिरण्यखादयः । तवसो भन्ददिष्टयः । शूरा अनाधृष्टरथाः । मरुतो देवा इह श्रवन्निह सोमस्य मत्सन् । प्रेमां देवा इति समानम् ।१। ॥२३॥

अग्निर्जातवेदाः सोमस्य मत्सत् । स्वनीकश्चित्रभानुः । अप्रो-

पिबान् गृहपतिः। तिरस्तमांसि दर्शतः। घृताहवन ईड्यः। वङ्गल-वर्माकृतयज्वा। प्रतीत्या शत्रूञ्जेतापराजितः। अग्ने जातवेदो ऽभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व। तुभ्यो ऽस्तुभः। सनेद्धारमंहसः पाहि। अग्निर्जातवेदा इह अवदिह सोमस्य मत्सत्। प्रेमां देव इति समानम्।१। अथोक्थवीर्यम्।२। तेजो ऽसि धृष्टिरसि विधृष्टि-रसि प्रधृष्टिरसि विधृतिरसि धरुणमसि धर्त्रमसि धर्त्रो ऽस्याश्रुत्यै त्वावाचीन्द्रायोक्थं देवेभ्यः।३। ॥ २४ ॥

अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत्। अस्य मदे जरितरिन्द्रो ऽहिमहन्। अस्य मदे जरितरिन्द्रो वृत्रमहन्। अस्य मदे जरितरिन्द्र उद्यामस्तभ्नादप्रथयत्पृथिवीम्। अस्य मदे जरितरिन्द्रो व्यन्तरिक्ष-मतिरदा सूर्यं दिव्यैरयत्। अस्य मदे जरितरिन्द्र उदार्यं वर्णमति-रदव दासं वर्णमहन्। अस्य मदे जरितरिन्द्रो ऽपिन्वदपितो ऽजिन्व-दजुवः। अस्य मदे जरितरिन्द्र ऋष्याँ इव पप्साणतः पर्वतान्प्र-कुपिताँ अरम्णात्। अस्य मदे जरितरिन्द्रो ऽपां वेगमैरयत्। अस्य मदे जरितरिन्द्र इह अवद्रुप गिरि ष्ठात्। अस्य मदे जरितरिन्द्र इह अवदिह सोमस्य मत्सत्। प्रेमां देव इति समानम्।१। अथोक्थवीर्यम्।२। रोहोभ्यां रोहो ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्ग्या तनू-र्नाक इति नाक इति।३। ॥ २५ ॥

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रे ऽष्टमो ऽध्यायः समाप्तः।

पूर्वार्धः समाप्तः।

ओम् ।

व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां च ।१। तस्य विकारं व्याख्यास्यामः ।२। श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयति ।३। प्रतिषेधः ।४। अर्थः ।५। परिसंख्या ।६। उपजनो वा ।७। आग्निमारुतादूर्ध्वमागमात्त्रयाणां शस्त्राणामुक्थ्यो भवति ।८। एकागमादूर्ध्वमुक्थ्येभ्यः षोळशी ।९। त्रयोदशागमादूर्ध्वं षोळशिनो ऽतिरात्रः ।१०। अन्तरेणाग्निमारुतमनुयाजांश्चैतेषां स्थानम् ।११। ॥१॥

साकमश्वं मैत्रावरुणस्य ।१। एह्यू षु ब्रवाणीति स्तोत्रियानुरूपौ ।२। चर्षणीधृतमस्तभ्नाद्द्यामिति तृचौ ।३। इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।४। आ वां राजानौ ।५। इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति यजति ।६। ॥२॥

सौभरं ब्राह्मणाच्छंसिनः ।१। वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदमिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ ।२। प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिदिति तृचौ ।३। अस्तेव सु प्रतरमित्युत्तमामुद्धृत्यो[4]दस्मुत इति शस्त्वा[5] या पूर्वस्योद्धृता तया परिधाय बृहस्पते युवमिन्द्रश्चेति यजति ।४[6]। ॥३॥

नार्मेधमच्छावाकस्य ।१। अधा हीन्द्रेति स्तोत्रियानुरूपौ ।२। ऋतुर्जनित्री ।३। विष्णोर्नु कम् ।४। प्र वः पान्तमन्धसः ।५।

सं वां कर्मणा ।६। इन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति यजति ।७। ॥४॥

षोडशिने स्तोष्यमाणेषु[1]*

यस्माज्जातो न परो अन्यो अस्ति य आ बभूव भुवनानि विश्वा ।
प्रजापतिः प्रजया संरराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥

इति यजमानः षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत ।[2]१।

इन्द्र जुषस्व प्र वहा याहि शूर हरिह ।
पिबा सुतस्य मतिर्न मध्वश्चकानश्चारुर्मदाय ॥
इन्द्र जठरं नव्यं न पृणस्व मधोर्दिवो न ।
अस्य सुतस्य स्वर्णोप त्वा मदाः सुवाचो अस्थुः ॥
इन्द्रस्तुराषाण्मित्रो न जघान वृत्रं यतिर्न ।
बिभेद वलं भृगुर्न ससाहे शत्रून्मदे सोमस्य ॥

इति स्तोत्रियं शस्त्वा ।[3]२। त्वावतः पुरूवसो २ इत्येका ।[4]३। आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्थेति गायत्रं तृचं पाङ्क्तं च विहरति ।[5]४। प्रथमेन गायत्रेण पादेन प्रथमं पाङ्क्तं पादं संधायावस्यति ।[6]५। द्वितीयेन गायत्रेण द्वितीयं संधाय प्रणौति ।[7]६। तृतीयेन गायत्रेण तृतीयं संधायावस्यति ।[8]७। द्वौ पङ्क्तेः परिशिष्टौ ताभ्यां प्रणौति ।[9]८। इन्द्राय साम गायत मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्यौष्णिहं तृचं बार्हतं च विहरति ।[10]९। प्रथमेनौष्णिहेन पादेन प्रथमं बार्हतं पादं संधायावस्यति ।[11]१०। द्वितीयेनौष्णिहेन द्वितीयं संधाय प्रणौति

* षोडशिग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः Comm.

।[12]११। अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्याष्टाक्षरं बार्हतस्य ताभ्यामवस्यति
।[13]१२। चतुरक्षरे शिष्टे ते समस्योत्तमं बार्हतं पादं संधाय प्रणौति
।[14]१३। ॥ ५ ॥

आ धूर्षूं न इति द्विपदां च विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं च विहरति ।१। प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण प्रथमं त्रैष्टुभं पादं संधायावस्यति ।२। द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण द्वितीयं संधाय प्रणौति ।३। तृतीयेन पञ्चाक्षरेण तृतीयं संधायावस्यति ।४। चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण चतुर्थं संधाय प्रणौति ।५।

एष ब्रह्मा य ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ।
विश्रुतयो यथा पथ इन्द्र त्वद्यन्ति रातयः ।
त्वामिच्छवसस्पते यन्ति गिरो नः संयतः ।

प्र ते मह इति द्वैपदं तृचं जागतं च विहरति ।६। प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण प्रथमं जागतं पादं संधायावस्यति ।७। द्वितीयेन चतुरक्षरेण द्वितीयं संधाय प्रणौति ।८। तृतीयेन चतुरक्षरेण तृतीयं संधायावस्यति ।९। चतुर्थेन चतुरक्षरेण चतुर्थं संधाय प्रणौति ।१०। इन्द्रो दधीच इति तिसृणां गायत्रीणां द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्याम् ।११। उत्तमेन गायत्रेण पादेन प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।१२। द्वाभ्यां प्रणौति[13] द्वाभ्यामवसाय[14] द्वाभ्याम्
।[15]१३। प्र प्र वस्त्रिष्टुभमिति तृचम् ।[16]१४। आ यत्पतन्तीत्येका
।[17]१५। यो व्यतीनिति तिसृणामुत्तमां परिशिष्य निविदम् ।[18]१६।
स्तोत्रिये चाहावो निविदे परिधानीयायै च ।[19]१७। उद्यद्ब्रध्नस्येति

परिधायोक्थ[20]वीर्यं जपित्वा[21]पाः पूर्वेषामिति यजति ।[22]१८। एतस्मिन्स्तोत्रिये चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभः ।[23]१९। विक्रियमाणे यथासमाम्नातम् ।[24]२०।

इन्द्रस्य संराड्वरुणस्य राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् ।

तयोरहं भक्षमनुभक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु ॥

इति ग्रहं भक्षयति ।[25]२१। ॥ ६ ॥

पान्तमा वो अन्धस इति स्तोत्रियानुरूपौ होतुः प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु ।१। न प्रथमस्य प्रथममाम्रेडयात् ।२। शेषः सूक्तस्योक्थमुखम् ।३। अभि त्यं मेषमिति जागतम् ।४। अध्वर्यवो भरतेन्द्रायेति यजति ।५। ॥ ७ ॥

प्र व इन्द्राय मादनं प्रकृतानीति मैत्रावरुणस्य ।१। सुरूपकृत्नुमित्युक्थमुखम् ।२। त्यं सु मेषमिति जागतस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति यजति ।३। ॥ ८ ॥

वयमु त्वा तदिदर्था वयमु त्वा दिवा सुत इति ब्राह्मणाच्छंसिनः ।१। इन्द्र त्वा वृषभमित्युक्थमुखम् ।२। वार्त्रहत्याय शवस इति वोत्तमामुद्धृत्य ।३। न्यू षु वाचमिति जागतम् ।४। वृषा मद इन्द्र इति यजति ।५। ॥ ९ ॥

इन्द्राय मद्वने सुतमिन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यच्छावाकस्य ।१। शेषः सूक्तस्योक्थमुखम् ।२। मा नो अस्मिन्निति जागतम् ।३। इदं त्यत्पात्रमिति यजति ।४। ॥ १० ॥

अयं त इन्द्र सोमो ऽयं ते मानुषे जन इति स्तोत्रियानुरूपौ